

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى تۈزدى
قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسى نەشىر قىلدۇردى

شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەلىكە مۇھەممەد
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى

* * *

شىنجاڭ پەن-تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى (K) نەشر قىلدى ۋە تارقىتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى يەنتەن كوچىسى №4 پوچتا نومۇرى 830001)

« بوغدا » كومپيۇتېر مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەلگىلىگەن ھۆججەت

بېسىش مەركىزى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 787×1092 مىللىمېتىر 1/32 باسما تاۋىقى: 7.75 قىستۇرما ۋارىقى: 3

1997-يىلى 8-ئاي 1-نەشرى

1997-يىلى 8-ئاي 1-بېسىلىشى

تىراژى: 4000—1

ISBN7-5372-1329-1/H • 12

باھاسى: 15.00 يۈەن

قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە ۋالىسى ئابدۇراخمان كېرەم، مۇئاۋىن ۋالى تۇختىخان ئىسمائىل ۋە مۇئاۋىن باش كاتىپى تۇردى ئابلا قۇمۇل شېۋىسى ماتېرىياللىرىنى كۆرۈش ئۈستىدە.

تەتقىقاتچى مىر شۈلتان ئوسمانوۋ ئاۋۇش بەرگۈچى پاتەمخان بىلەن تەكشۈرۈش ئۈستىدە (كۆرسەتمە)

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خادىملىرى تۆمۈرتىدە

قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا پىكىر ئېلىش يىغىنىغا قاتناشقان قۇمۇل زىيالىلىرى

بېغىشلىما

قۇمۇل شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا يۈز يىلدىن بېرى نۇرغۇن ئالىملار دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىر شېۋە. بۇ شېۋە ھەققىدە چەت ئەللەردە ۋە مەملىكىتىمىزدە بىرمۇنچە تەتقىقات نەتىجىلىرى ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ شېۋىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ يورۇتۇپ بېرىش ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتولوگىيىسى تەتقىقاتى ساھەسىدە بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان مۇھىم بىر ئىلمىي ۋەزىپە ئىدى. بۈگۈن بۇ ۋەزىپىنى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدا مول ئىلمىي تەجرىبىگە ئىگە پروفېسسور مىرسۇلتان ئوسمانوف يېتەكچىلىكىدىكى ئىلمىي كوللېكتىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنداپ، مۇشۇ قىممەتلىك ئەسەرنى يېزىپ چىقىپتۇ. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدىكى بىر زور ئۇتۇقىمىز.

بۇ ئەسەرنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشى بىلەن بىزنىڭ بۇ ساھەدىكى مۇھىم بىر بوشلۇقىمىز تولدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى يەنە بىر قېتىم قەدەمنى كۆتۈردى.

مەن مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلگەن ۋە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىدىكى رەھبىرىي يولداشلارنى، ئەمەلىي خىزمەتلەرگە قاتناشقان قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىدىكى بارلىق يولداشلارنى، قەدىرلىك شاگىرتىم، كەسپىدىشىم مىرسۇلتان ئوسمانوفنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن.

ئىبراھىم مۇتئى

1996-يىلى 11-ئاينىڭ 12-كۈنى

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ ئىسمىلىكى

باش يېتەكچى: ئابدۇراخمان كېرەم (قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ
مۇئاۋىن شۋىجىسى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى)

مۇئاۋىن يېتەكچى: توختىخان ئىسمائىل (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى)

مەسئۇل يېتەكچى: تۇردى ئابلا (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي
مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى)

كەسپىي يېتەكچى: مىرسۇلتان ئوسمانوف (ئاپتونوم رايونلۇق
مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ
كادىرى، پروفېسسور)

گۇرۇپپا ئەزالىرى:

ئېلى ئىسمائىل (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ باشلىقى،
كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

سائادەت كىچىك (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن
باشلىقى، مۇھەررىر)

سەمەت ئەسرا (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ كادىرى،
مۇھەررىر)

ئايگۈل مەمەت (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى،
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ كادىرى،
مۇھەررىر)

يۈنۈس سادىق (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللىي - دىنىي ئىشلار
باشقارمىسىنىڭ كادىرى)

مۇندەرىجە

- I كىرىش سۆز..... (1)
1. قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ
ئۆيۈشتۈرۈلۈشى (1)
2. تەكشۈرۈش نۇقتىلىرى ۋە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ
تاللىنىشى (11)
- II فونېتىكا (20)
1. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېمىلىرى توغرىسىدا (20)
2. قۇمۇل شېۋىسىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر (21)
- A سوزۇق تاۋۇشلاردا (21)
- ① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى (21)
- ② سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى (28)
- ③ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى (29)
- ④ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى (29)
- B ئۈزۈك تاۋۇشلاردا (31)
- ① ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى (31)
- ② ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى (33)
- ③ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى (49)
- ④ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى (58)
- ⑤ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى (59)
- ⑥ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاشمىسى (60)
- C ئاھاڭداشلىق (61)
- ① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى (61)

② سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ

- ئالماڭداشلىقى (63)
- III قۇمۇل شېۋىسىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى (64)
1. ئىسىملاردا كېلىش قوشۇمچىلىرى (64)
2. ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى (66)
3. سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى (66)
4. ئالماشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر (67)
5. پېئىل ئۆزەكلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر (70)
6. پېئىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر (75)
7. پېئىل دەرىجىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر (79)
8. رەۋىشداشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر (81)
9. ياردەمچى سۆزلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر (83)
10. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر (87)
- IV قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈلگىلەر (89)
- V قۇمۇل شېۋىسىگە خاس شېۋە سۆزلىرى (125)
- VI قوشۇمچە (234)
1. قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئۇيغۇر تىلىغا
خاس كىشى ئىسىملىرىدىن ئۈلگىلەر (234)
2. كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ
ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىۋاتقان ھەرپلەر بىلەن
سېلىشتۇرمىسى (238)
3. تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تىزىملىكى (240)
4. قىسقارتىملار (241)

I كىرىش سۆز

1. قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشى

قۇمۇل شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىن مەركىزىي دىئالېكت دائىرىسىدىكى ناھايىتى مۇھىم بىر شېۋە ھېسابلىنىدۇ. بۇ شېۋە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپلا بىر قىسىم رۇس ۋە ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ۋاسىتىلىك ياكى بىۋاسىتە ھالدا بۇ شېۋە بىلەن ئۇچراشقان ۋە بۇ توغرىدا بىر قىسىم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. بۇلاردىن ئەينى دەۋردىكى قازان داشۆسىنىڭ پروفېسسورى، رۇسىيىلىك ئالىم ن. ق. كاتانوف، ۋېنگرىيىلىك ئالىم ۋامبرى، گېرمانىيىلىك ئالىم ئا. لېكوك، روسىيىلىك تۈركولوگ س. يې. مالوفلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

قۇمۇل شېۋىسى ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتتا ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى س. يې. مالوفنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى ئەمگەكلىرى بولۇپ، بۇ ئالىم 1914-يىلى قۇمۇلنىڭ قوراي، خوتۇنتام، شوپۇل، ئايار (ئاقىر)، تاشار، قارمۇقچى قاتارلىق جايلاردا مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى 1954-يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن «ئۇيغۇر تىلىنىڭ

قۇمۇل دىئالېكتى» دېگەن نام ئاستىدا مەخسۇس كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابتا ئەينى دەۋردىكى قۇمۇل خەلقى ئاغزىدىن خاتىرىلىنىۋېلىنغان تۈرلۈك زائىرلاردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى — قوشاق، بېيىت، چۆچەك، تېپىشماق، بىر قىسىم جۈملىلەر ترانسكرىپسىيىسى ۋە رۇسچە تەرجىمىسى بىلەن بېرىلگەن، كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا قۇمۇل شېۋىسىدە قوللىنىلىۋاتقان 3000 غا يېقىن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى رۇسچە تەرجىمىسى بىلەن بېرىلگەن. بىز بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن س. يې. مالوفنىڭ قۇمۇل شېۋىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتى توغرىلۇق بىر ئاز توختىلىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈق.

س. يې. مالوفنىڭ ئۇيغۇر تارىخى، ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى تەتقىقاتىدا سىڭدۈرگەن ئەمگەكلىرى بۇ ئالىمنى ئومۇمەن ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بىر پېشقاسى سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. س. يې. مالوف ھەقىقەتەن ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدە ئالدىنقى قاتاردىكى ئالىملارنىڭ بىرى. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە دىئالېكتلىرى ئۈستىدە مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدىن باشقا قەشقەر شېۋىسى، لوپنۇر دىئالېكتى، خوتەن دىئالېكتى، سېرىق ئۇيغۇر تىلىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسەر ۋە ماقالىلىرى بار. ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن باشلانغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئومۇمەن ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان ۋە چوڭقۇرلاشقان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بولسۇن، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بولسۇن، س. يې. مالوفنىڭ نامى دائىم ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

س. يې. مالوف قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرگەن ۋاقىتلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ شەكىللىنىۋاتقان بىر دەۋرلىرى بولغاچقا، ئۇ چاغدا قۇمۇل شېۋىسىنى بىر ئومۇمىي مىللىي جانلىق تىل — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي جانلىق تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا، س. يې. مالوف ئۇنى ئومۇمەن بىر ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتى (наричие) سۈپىتىدە تەكشۈرگەن. مۇشۇنداق بولغاچقا، بۇ ئەسەردە قۇمۇل شېۋىسىنىڭ شۇ دەۋردە يەنى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشقا رايونلاردا قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى بىلەن فونېتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق جەھەتتىن ئوخشاش قوللىنىلىدىغان نۇرغۇن سۆزلىرىمۇ كۆرسىتىلگەن.

بۇ ھەقتە س. يې. مالوف مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بوش يەرلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرغىلى بولسا، ئۇ ھالدا بەلكىم بۇ يەردە (наричие) [س. يې. مالوف بۇ سۆزنى (دىئالېكت) مەنىسىدە ئىشلەتكەندەك كۆرۈنىدۇ] توغرىسىدا گەپ قىلىش ئەمەس، بەلكى (говор — شېۋە) توغرىسىدا سۆزلەشكە توغرا كېلەتتى، ... لېكىن ھازىر ھەرقايسى يۇرتلار ئارىسىدىكى كەڭرى كەتكەن چۆللۈكلەر ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزلۈكىدىن بىر نەچچە بۆلەككە بۆلۈۋەتكەن بولۇپ، بۇ ھەرقايسى بۆلەكلەر بىز ئۈچۈن بىر (наричие — دىئالېكت) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

س. يې. مالوف ئۆز دەۋرىدە قۇمۇل شېۋىسىنى «شالغۇت تىل» دەيدىغان قاراشقا قەتئىي قوشۇلمىغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادەتلىرىگە قاراپلا قۇمۇللىقلار توغرىسىدا ئۇلارنىڭ تىلى (ئەرجالاڭ — شالغۇت) دېيىشتى. بىراق، مەن ھەرگىز

مۇنداق قارىمايمەن، ناھايىتى ئېنىقكى، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئوردىسىدىكى خەنزۇچە ئادەتلەر ياكى خەنزۇچە سۆزلەر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن. كېيىنچە قۇمۇل ۋاڭلىقىدىكى مۇنداق ئادەت ياكى خەنزۇچە سۆزلەر ئىشلىتىلمەيدىغان بولغان» (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، س. يې. مالوف قۇمۇل شېۋىسىدە ۋاڭلىق تۈزۈم تۈپەيلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم خەنزۇچە، مانجۇچە، موڭغۇلچە سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشىنىڭ ئۇنىڭ «شالغۇت تىلى» دېيىلىشىگە سەۋەب بولالمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن.

ئورنى كەلگەندە يەنە شۇنى دەپ ئۆتەيلى، قۇمۇل شېۋىسىدىكى خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەرنى يالغۇز ۋاڭلىق تۈزۈم بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. سۈيىخەي ئەپەندى «قۇمۇل ۋە تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تېخى ئىسلامغا ئىشەنمىگەن بىر قىسىم قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ گەنسۇنىڭ سۇجۇ (ھازىرقى جۇچۈەن) ئەتراپلىرىغا داۋاملىق كۆچۈپ تۇرغانلىقى توغرىلىق مەلۇمات بېرىدۇ (قاراڭ: مەزكۇر ئەسەر، 98-بەت، 1993-يىل، شىنجاڭ داشۆ نەشرىياتى، خەنزۇچە). قۇمۇلدا ھازىر «syktfi» دەپ ئاتىلىدىغان جەمەت لەقىمى ئۇلارنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئۆزلىشىپ قالغان لەقىمى. شۇڭا، س. يې. مالوف «syktfi» سۆزىنى مۇشۇ «سۇجۇ» سۆزىدىن كەلگەن، دەپ كۆرسىتىدۇ (قاراڭ: س. يې. مالوف مەزكۇر ئەسەر، 180-بەت). شۇنداق ئىكەن، قۇمۇل شېۋىسىدىكى misi — كۈل رەڭ، dzigoza — كەنجە، xentej — ئەرلەر كۆڭلىكى، dzagen — جاۋاڭ قاتارلىق خەنزۇچە سۆزلەرنى خېلى بۇرۇنلا قۇمۇل شېۋىسىگە ئۆزلەشكەن دېيىشكە بولىدۇ.

دۇڭ ۋېينى ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ

تارىخىي ئورنى» دېگەن ماقالىسىدە (قارالغۇ: «ئىلى سىغەن شۆيۈەن ئېلىمىي ژۇرنىلى»، 1988-يىل، 1-سان، خەنزۇچە) بۇ خىل سۆزلەر توغرىسىدا تەپسىلىي توختىلىپ، بۇ سۆزلەرنىڭ ھازىرقى لەنجۇنىڭ جەنۇبىدىكى مىنشەن (岷县)، داڭچاڭ (宕昌)، گەنيۇ (甘谷) ناھىيىلىرىنىڭ شېۋىسىگە ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇ.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، قۇمۇل شېۋىسىگە خەنزۇ تىلىنىڭ غەربىي شىمال دىئالېكتىدىن، شۇنىڭدەك مانجۇ ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن مۇنداق بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشىدا مەلۇم تارىخىي سەۋەپلەر بار. مۇنداق سۆزلەر ئۇزاق تارىخىي جەرياندا قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئالاقە ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپلا كەلمەي، بەلكى ھازىرقى دەۋرىمۇ يەنىلا ئالاقە ئېھتىياجىدا مۇستەقىل ھالدا ياكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن پاراللېل ھالدا قوللىنىلىدۇ. بەزىلىرى ھەتتا ئىشلىتىلىش قېتىم سانى كۆپ بولغان سۆزلەر قاتارىغا كىرىپ كەتكەن. تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ھېچقانداق بىر ساپ تىل ياكى دىئالېكتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى، بىر تىل لېكسىكىسىنىڭ (جۈملىدىن شۇ تىل لېكسىكىسىغا قوبۇل قىلىنغان چەت تىل سۆزلىرىنىڭمۇ) شۇ تىلدا پەقەت قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭ شۇ تىل گرامماتىكىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا ئاندىن ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتساق، س. يې. مالفونىڭ بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىرچە بۇرۇن بۇ ھەقتە نەقەدەر توغرا قاراشتا ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

شۇنداقسىمۇ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن س. يې. مالفونىڭ بەزى يېتەرسىزلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئورۇنسز بولماس. س. يې. مالفون ئۆزىمۇ ئۆز ئەمگىكىدىكى يېتەرسىزلىكلەر — تەرجىمىدىكى خاتالىقلار، تېكىستلەرنى چۈشىنىش... قاتارلىق جەھەتلەردىكى

يېتەرسىزلىكلىرىنى ئۆزىدىن كېيىنكى تۈركۈلۈگلارنىڭ يورۇتۇپ بېرىشىنى، خاتالىقلىرىنى كۆرسىتىپ، تۈزىتىشنى ئۈمىد قىلىپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ: «مەن ھازىر تۈركۈلۈگلار ئىچىدە قۇمۇللۇقلارغا (قۇمۇل شېۋىسىگە) قىزىقۇۋاتقان ئالىملاردىن ناھايىتى خۇشالمەن،... كەلگۈسىدە قۇمۇللۇقلار سوۋېت ئالىمىنىڭ ئۆز تىلى توغرىلۇق يازغان نەرسىلىرىگە دىققەت - ئېتىبارىنى بەرمەي، قىزىقماي قالمايدۇ ھەمدە ئۇنىڭ خاتالىقلىرىنى جەزمەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ» (قاراڭ: س. يې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

ھەقىقەتەن س. يې. مالوفنىڭ «قۇمۇل دىئالېكتى» نەشر قىلىنىپ 40 يىل ئۆتكەن بىر ۋاقىتتا بۇ شېۋىنىڭ ھەقدارلىرى بۇ ئالىمنىڭ ئەمگەكلىرىگە قىزىقتى. ئۇنىڭغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇنى ئۆز تىل ئەمەلىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆردى. ئالىمنىڭ مۇندىن 80 يىل بۇرۇن جاپا - مۇشەققەت بىلەن يىغقان ماتېرىياللىرىغا يۇقىرى باھا بېرىش بىلەن ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدىكى سۆزلەرگە بەرگەن ترانسكرىپسىيىسىدە، سۆزلەرنى رەتكە تۇرغۇزۇشتىكى ئۇسۇلىدا، شۇنىڭدەك قۇمۇل شېۋىسىگە خاس بەزى تىل تەركىبلىرىنى تەھلىل قىلىشىدا بەزى يېتەرسىزلىكلەرنىڭ بارلىقىنى سەزدى. مەسىلەن: بۇ ئەسەردە «نەغمە» سۆزى «наҗма // наҗма» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: س. يې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر، 170-بەت)، «ئوغۇرلا» - پېئىلى «-улла - // -улла» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 171-بەت)، «ئۆچۈر -» پېئىلى «-чүр - // -чүр -» شەكلىدە ئۈچ خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173، 189، 190-بەتلەر)، «ئۆچكە» سۆزى «өңкө // өңкө // үңкә» شەكلىدە ئۈچ خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173، 190-بەتلەر)،

«پادىچى» سۆزى، «падачи // pādici» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173، 194-بەتلەر)، «دېۋانە» سۆزى «دیگانە // diḡānā» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 147-بەت) خاتىرىلەنگەن.

ھەتتا بىر تاۋۇش بەرگۈچىنىڭ ئاغزىدىن خاتىرىلەنگەن ھېكايە، چۆچەكلەردىمۇ مۇنداق ئىككى خىللىقنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن، قارمۇقچىدىن خاتىرىلەنگەن «ساياھەتچى ھاياۋانلار» ناملىق ھېكايىدە «كىرپە» سۆزى «көрпә // kerpä» شەكلىدە ئىككى خىل خاتىرىلەنگەن (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 95-بەت).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ مىساللاردا بىر بولسا سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى، بىر بولسا ئۈزۈك تاۋۇشلىرى قۇمۇل شېۋىسىگە ئۇيغۇن بولمىغان.

توغرا، ھازىرمۇ ئىككى خىل ۋارىيانتتا ئېيتىلىدىغان بىر قىسىم سۆزلەر بار. مەسىلەن، abdā(n) ياكى amdā(n)، batfora ياكى bətfəɭə، mətʃəɭə ياكى dzajla-، dzajda-، pyɾɛ-، bowo(n) ياكى bəwə(n)، bəɾwəp ياكى bəɾwəp، xəɾmā(n) ياكى dzəɾkə aɟkɪr، aɟal ياكى xəɟal، buɖuɖur ياكى byɖzyɟyr، toŋɟuz ياكى toŋuz قاتارلىق سۆزلەر بىر تاۋۇش بەرگۈچىنىڭ تەلەپپۇزىدا بولسۇن ياكى ئىككى كىشىنىڭ تەلەپپۇزىدا بولسۇن، بەزىدە ئىككى خىل ئېيتىلىپ قالدۇ. لېكىن، دىققەت قىلىنسا، مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئىككى خىل ئېيتىلىشى ھەرگىز قالايمىقان بىر ھادىسە بولماستىن، مەلۇم بىر قائىدىگە ئاساسلانغان، يەنى بۇ سۆزلەر m/b نۆۋەتلىشىشى، l/d نۆۋەتلىشىشى، w/ɬ نۆۋەتلىشىشى، b/w نۆۋەتلىشىشى، i/a نۆۋەتلىشىشى، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى، g، ɬ/ŋ ئاسسىمىلياتسىيىسى قاتارلىق قۇمۇل شېۋىسىدە

كۆرۈلۈشى مۇمكىن بولىدىغان بىرقاتار فونېتىكىلىق قائىدىلەرگە ئاساسلانغان.

شۇنىڭدەك، س. يې. مالىوف ئەينى دەۋردىمۇ قۇمۇل شېۋىسىدە ئىككى فونېما ھېسابلىنىدىغان «ھ [h]» تاۋۇشى بىلەن «خ [x]» تاۋۇشىنى تېكىستلەردە بەزەن ئايرىغان، بەزەن پەرقلىنىدۇرمىگەن؛ ئەسەرنىڭ لېكسىكا قىسمىدا بولسا پەرقلىنىدۇرمەي بىرلا «x» ھەرىپى بىلەن ئىپادىلىگەن (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 190، 192-بەتلەر). بۇنى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ مەيلى شۇ دەۋردىكى، مەيلى ھازىرقى ئەھۋالىغا ئۇيغۇن، دېگىلى بولمايدۇ. بۇ بەلكىم س. يې. مالىوفنىڭ [h] ۋە [x] تاۋۇشلىرىغا بولغان سېزىمچانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

بۇلاردىن باشقا، س. يې. مالىوف ئەنگىلىدىكى يېتەرسىزلىكلەردىن ئۇنىڭ بەزى سۆزلەرگە بەرگەن تەرجىمىسىنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى، سۆزلەرنىڭ خېلى بىر قىسىم گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرىنىڭ لۇغەت (словар) قىسمىدا بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. شۇنىڭدەك بۇ ئەسەردە بەزى گرامماتىكىلىق شەكىلمۇ ھېسابلانمايدىغان، لېكسىكىلىق بىرلىكمۇ ھېسابلانمايدىغان تەركىبلەرمۇ لېكسىكىلىق بىرلىك قىلىپ بېرىلگەن. مەسىلەن، مەزكۇر كىتاب 47-بەتتە ھەر قايسى ئۇيغۇر شېۋىلىرىدە كەڭ تارالغان «ئولاي بىلەن قاغا» دېگەن خەلق چۆچىكىدىكى «ئولاي — ئولار» سۆزى قۇمۇل شېۋىسىدە «olan» دېيىلگەنلىكتىن ئۇنى «ō(ō)lan - ئوغلان» دەپ ھېس قىلىپ «юноши» دەپ تەرجىمە قىلغان. يەنە، مەزكۇر كىتاب 147-بەت 2 - ئىستوندىكى «tizā» قۇمۇل شېۋىسىدە قانداقتۇر بىر مۇستەقىل تەركىب ياكى مۇستەقىل تىل بىرلىكى ئەمەس، ئۇ «andin kejin» دېگەن باغلىغۇچى بىرىكمىنىڭ كېيىنكى تەركىبىنىڭ

فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «kedin - كېيىن» سۆزىنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، «kedi(n)» شەكلىگە كىرگىنىدىن كېيىن، ئاندىن بىر «- ze» يۈكلىمىسى قوشۇلۇش بىلەن ھاسىل بولغان. بۇ باغلىغۇچى بىرىكمىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى تولۇق شەكلى «a(ndin)kizi(n)ze > ekizize» بولۇشى لازىم ئىدى. لېكىن، س. يې. مالىوف بۇنىڭغا «zizä, ziza, mizä» شەكلىدە ترانسكرىپسىيە بېرىپ، لېكسىكىلىق بىرلىكلەر ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويغان.

مۇنداق ئەھۋاللار س. يې. مالىوفنىڭ مەزكۇر ئەسىرىدە خېلى جىق ئۇچرايدۇ.

بىز س. يې. مالىوفنىڭ ئەسىرىدە ئۇچرايدىغان مۇنداق يېتىشىزلىكلەر توغرىسىدا بۇ زاتقا بولغان ھۆرمىتىمىز ۋە يۇھەقتە مەخسۇس توختىلىش نىيىتىدە بولمىغانلىقىمىز سەۋەبلىك ئارتۇق توختىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدۇق، بۇ مەسىلىلەرنى قۇمۇل شېۋىسىگە قىزىققۇچىلارنىڭ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشىگە قالدۇردۇق.

قۇمۇل شېۋىسى 1956 — 1957-يىللىرى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن ئويۇشتۇرۇلغان مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئەترىتى تەرىپىدىن ئەتراپلىق تەكشۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى ھازىرغىچە ئېلان قىلىنمىدى (بەلكىم «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن). ئۇنىڭدىن كېيىن 1980-يىللىرى ياش تىلچىلىرىمىزدىن شىنجاڭ داشۆنىڭ دوتسېنتى ئارسلان ئابدۇللا قۇمۇل شەھەر ئىچى، ھەر قايسى تۇرالار، سۇمقاغا، ئاستانە، ئاقتاش، ئېدىر، شۈيتە، خوتۇنتام قاتارلىق جايلاردا تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قۇمۇل شېۋىسىنىڭ بىر قىسىم مۇھىم فونېتىكىلىق ۋە

گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى رەتلەپ، 1985-يىلى «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ مەخسۇس سانىدا ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن كىتابخانلاردا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە بىر قەدەر ئومۇمىي چۈشەنچە ھاسىل بولدى. ئارىلان ئابدۇللا قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەيدىغانلاردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن تىل ماتېرىياللىرىنى خاتىرىلەشتە خېلى ئەستايىدىل بولغان. شۇڭا، ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ توغرا بولغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

بۇ نۆۋەتلىك تەكشۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى توغرىسىدا شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، يۇقىرىدىكى تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينىغان رولى مۇقىملاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخى بىر قەدەر مۇكەممەل شەرھلەندى، ئۇنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشقا خىزمەت قىلىدىغان لېكسىكىلىق تەركىبلىرىنىمۇ بىر قەدەر تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلدى، دېگىلى بولمايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن بىر پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى بىر قەدەر مۇكەممەلرەك شەرھلەش، ئۇنىڭ پايدىلىق تەركىبلىرىنىڭ ئۇتۇلۇپ، كۆمۈلۈپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلغان بىر تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان بىر خىزمەت بولۇپ قالغانىدى.

مۇشۇ مەقسەتتە قۇمۇل ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسى يۇقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا قۇمۇل شېۋىسىنى قايتىدىن ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەكشۈرۈش لازىملىقى توغرىسىدا 1996-يىلى يىل بېشىدا قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە

رەھبەرلىكىگە قىسقىچە بىر دوكلات يازغانىدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە رەھبەرلىكى بۇ خىزمەتنىڭ ھەقىقەتەن زۆرۈر ئىكەنلىكىنى تەكىتلىپ، كونكرېت يوليورۇق ۋە كۆرسەتمىلەرنى بېرىش بىلەن قۇمۇل شېۋىسىنىڭ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ يۇقىرىدىكى كىشىلەردىن تەركىب تاپقانلىقىنى تەستىقلىدى.

بۇ گۇرۇپپا 1996-يىلى 5-ئاينىڭ 17-كۈنىدىن 7-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ تۆمۈرتى، توشو (> تاشغول؟) قاتارلىق جايلارىدا مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بۇ گۇرۇپپا ئىگىلىگەن ماتېرىياللار قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ھەقىقەتەن مەركىزىي دىئالېكت رايونى ئىچىدە ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك بىر شېۋە ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ لېكسىكىلىق بايلىق جەھەتتە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بېيىتىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

2. تەكشۈرۈش نۇقتىلىرى ۋە تاۋۇش بەرگۈچلەرنىڭ تاللىنىشى

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى، قۇمۇلغا باشقا يۇرتلاردىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن ئۆز جەمەتىنىڭ لەقىمىنى ئۆز ئىسمىنىڭ ئايىغىغا قوشۇپ قوللىنىدۇ ياكى ئۆزئارا شۇ لەقەم بىلەن ئاتاش ئادەت بولغان.

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان جەمەت لەقەملىرى توغرىسىدا ھازىرغىچە چوڭقۇرراق بىر تەتقىقات يۈرگۈزۈلۈپ باقمىدى. سۈبىخەي ئەپەندىنىڭ «قۇمۇل، تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە (قارالغ: مەزكۇر ئەسەر، 30-،

34-بەتلەر) قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا جەمەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ھەر قايسى قۇمۇل رايونلىرى بويىچە بىر قەدەر تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن. لېكىن، سۈبىخەي ئەپەندى كۆرسەتكەن جەمەت لەقەملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاپتور ئۆزى ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ نامى (مەسىلەن، ماللىك جەمەت، لوتمان جەمەت)، ئۇلار شۇغۇللانغان كەسپ نامى (مەسىلەن، چەپەك — چەلپەك جەمەت)، ياكى ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەلۇم جىسمانىي ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز (مەسىلەن، تۆكۈر جەمەت)، يا بولمىسا، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەلۇم پىسخىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ قويۇلغان لەقەم (مەسىلەن، كولدۇر جەمەت، قار ياغدى جەمەت) لەردىن ئىبارەت بولۇپ، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز. راستىنى دېگەندە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان جەمەت لەقەملىرىنىڭ كۆپىنچىسى يۇقىرىدىكى مەزمۇنلاردا بولسىمۇ، تارىختىكى بەزى قەبىلىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدىغانلىرىمۇ يوق ئەمەس. بۇ يەردە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى توغرىسىدا يۈزە بولسىمۇ پىكىر يۈرگۈزۈشكە، پەرەز قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان بەزى جەمەت لەقەملىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش زىيانلىق بولمىسا كېرەك. ئالاھىدى، لايچۇق تەۋەسىدىكى «قارلۇق» (شۇنىڭدەك بەزى خەلق قوشاقلىرىدا «قارلۇق» سۆزىنىڭ كۆرۈلۈشى)، «خۇ» قاتارلىق جەمەت لەقەملىرى بىزگە تارىختىكى قارلۇق قەبىلىسىنى، غۇر (ياكى ئۇيغۇر)لارنى ئەسلەتسە، راھەتباغ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلاردا كۆپرەك ئۇچرايدىغان جەمەت لەقىمى «ئەلكە» تارىختىكى «ئەلكە بۇلاق» قەبىلىسىنى (قاراڭ: م. قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 175، 492 - بەتلەر)، قارادۆۋە

تەۋەسىدە كۆپرەك كۆرۈلىدىغان «لوپلار» جەمەتى «لوپلۇق» ياكى «لوپنۇزدىن كەلگەنلەر» نى ئەسلىتىدۇ دېسەك ئانچە خاتالاشمىغان بولىمىز. شۇنىڭدەك، تۆتتۈگىمەن ۋە جىگدەبۇلاق قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك تارقالغان «چومەن — tomen» لەقىمىدىكى جەمەت بىزنىڭ «بۇلار تارىختىكى چومۇل قەبىلىسى بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بۇ جەمەت لەقىملىرى ھەقىقەتەن يۇقىرىقىدەك پەرەزلەرگە ئۇيغۇن كەلگەندىمۇ، بۇ لەقىم ئىگىلىرى بۈگۈنكى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمىنىلا تەشكىل قىلغان، خالاس. يەنى بۇ جەمەتلەرنىڭ ھەر قايسىسى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىرىكىپ بۈگۈنكى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ بۇ ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ، بۈگۈنكى قۇمۇل شېۋىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۈگۈنكى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا، لېكسىكا قاتارلىق ھەر قايسى تەركىبلىرىدە، قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بۇ ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ ئازدۇر-كۆپتۇر تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتكەن بولۇشى تۇرغان گەپ.

قۇمۇل شېۋىسىنى بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نۇقتىنى تاللىۋېلىش بۇ خىزمەتنىڭ ئۈنۈملۈك ۋە ئىلمىي بولۇشىنىڭ ئاساسى ئىدى. قۇمۇل شېۋىسى گەرچە ئاھالىنىڭ يىغىنچاق ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىنى كۆزدە تۇتقاندا ئىككى ناھىيە بىر شەھەردە قوللىنىلىۋاتقان شېۋە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئومۇمىي تارقىلىش دائىرىسىدىن ئالغاندا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ پۈتۈن شەرقىي قىسمى بىلەن ئۇنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار قوللىنىلىدىغان، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بىر شېۋە. شۇ سەۋەبتىن بەزى تىلشۇناسلار قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى تاغلىقلار ۋە يەرلىكلەر (توغرىسى «ئويلۇقلار» بولۇشى كېرەك) دەپ

ئىككىگە ئايرىپ، قۇمۇل شېۋىسىنىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدا ئىككىگە ئايرىپ قاراشقا مايىل بولۇشقان.

ھازىرقى تىل ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، ئويلۇقلارغا نىسبەتەن تاغلىقلارنىڭ تىلىدا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ئائىت (يەنى ئۇلارنىڭ ئاساسەن چارۋىچىلىق، قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى سەۋەبىدىن) بەزى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بولۇشى، ھەتتا بەزى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي. لېكىن، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مۇنداق قىسمەن، ساناقلىق تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپلا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى يەنى قۇمۇل ئويلۇقلىرى بىلەن تاغلىقلىرى ئارىسىدىكى ئورتاق تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە سەل قاراش، نەتىجىدە قۇمۇل شېۋىسىنى تاغلىقلار شېۋىسى ۋە ئويلۇقلار شېۋىسى دەپ ئىككىگە ئايرىش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، دىئالېكت ۋە شېۋىلەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار مۇنداق ئۇششاق، ئانچە ئەھمىيىتى بولمىغان تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى شېۋىلەرنى بۆلۈش ئۆلچىمى قىلالمايدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، بىر مەھەللە بىلەن ئىككىنچى بىر مەھەللەنىڭ، ھەتتا بىر ئائىلە بىلەن ئىككىنچى بىر ئائىلىنىڭ تىلىدىمۇ كۆرۈلۈپ قالدىغان بەزى ئۇششاق پەرقلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، ئۇلارغىمۇ بىر شېۋە ياكى شېۋە ئىچىدىكى شېۋە دېگەندەك نام بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. دىئالېكت، شېۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار كونكرېت تەتقىقاتتا ئىنچىكىلەشكە ئېتىبار بېرىدۇ، لېكىن خۇلاسەدە يىغىنچاقلاش، ئومۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ.

مەيلى ھازىرقى مۇناسىۋىتى، مەيلى تارىخىي مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى رايون ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزئارا قويۇق كېلىش - بېرىشلىرىغا، جەمەت لەقەملىرىنىڭ ئوخشاشلىقىغا، تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە سەل قاراشقا زادى بولمايدۇ. بولۇپمۇ

زامانىۋى قاتناش تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ شۇنداق. ئالاھىدىلىك، قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [n] ، [ɔ] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، g/w نۆۋەتلىشىشى قاتارلىق فونېتىكىلىق ھادىسىلەر، ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەكلەرنىڭ ياسىلىشى، ۋاستىلىك بايان رايونىدىكى كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ ياسىلىشى (يەنى -r - ur // - yr - قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدىغان كەلگۈسى زامان پېئىللىرى) پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىگە ئورتاق بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر بىر پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى سۈپىتىدە ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، گۈرۈپپىمىز قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈشتە ئۇنى ئىككىگە ئايرىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى ۋە بۈگۈنكى كۈندە قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆپرەك ساقلاپ قالغان بىر- ئىككى رايوننى (مەيلى ئۇنىڭ ئوي ياكى تاغ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) تاللاپ تەكشۈرسە بولىدۇ، دەپ قارىدى.

خاس دىئالېكتلىق، شېۋىلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئومۇمەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرى بولمىغان ياكى ئەڭ بولمىغاندىمۇ بىر قەدەر ئاز بولغان رايونلاردا ساقلىنىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقى گۈرۈپپا مۇزاكىرىلەر ئارقىلىق قۇمۇل ۋىلايىتى بويىچە قاتناش ئىشلىرى بىر قەدەر قىيىن بولغان، يەنى قۇمۇل شەھىرى بىلەن بېرىش-كېلىشى بىر قەدەر شالاڭراق بولغان، شۇ سەۋەبلىك قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەسلى ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇقراق ساقلاپ قالغان تۆمۈرتى يېزىسى بىلەن توشو كەنتىنى تەكشۈرۈش ئورنى قىلىپ بەلگىلىدى.

بۇ رايونلار مەدەنىيەتتە نىسبەتەن ئارقىدىراق بولۇشى تۈپەيلى ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە ئانچە يولۇقمىغان رايونلار ئىدى. شۇنىڭ

بىلەن بىللە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلاشمىغان، باشقا تىللارنىڭ تەسىرىگىمۇ يولۇقمىغان رايونلار ھېسابلىناتتى.

گۇرۇپپا كونكرېت تەكشۈرۈش خىزمىتىگە كىرىشكەندە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنى تاللىۋېلىشقا، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشىغا، يەنى ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە يولۇقمىغانلىقىغا، ئومۇمەن ئالغاندا، تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ قۇمۇل شېۋىسىگە ۋاكالىتەن تاۋۇش بېرىش سالاھىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى.

×

×

×

ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا تۆمۈرتى ۋە توشودىكى كادىرلار، كەڭ چارۋىچى ۋە دېھقان قېرىنداشلار خىزمىتىمىزگە يېقىندىن ياردەم قىلدى. گۇرۇپپىمىز مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن خىزمىتىمىزگە ياردەم قىلغان، كونكرېت تاۋۇش بېرىشكە قاتناشقان بارلىق ئەر-ئايال قېرىنداشلارغا چىن كۆڭلىدىن رەھمەت ئېيتىدۇ.

بۇ كىتابنى ئىشلەش جەريانىدا گۇرۇپپىمىز تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئاساس قىلىنغاندىن باشقا، يۇقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان س. يې. مالوف، ئارىسلان ئابدۇللا قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەك نەتىجىلىرىدىن، شۇنىڭدەك مەرھۇم غولام غوپۇرىنىڭ «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986-يىل) دىن پايدىلىنىلدى. گۇرۇپپىمىز بۇ ئاپتورلاردىن مىننەتدار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، گۇرۇپپىمىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى بىر قۇر رەتلەپ چىققاندىن كېيىن قۇمۇل ۋىلايىتىدە مەخسۇس بىر سۆھبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئوسمان تۆمۈر، ئابلىز بەمەن، ئابدۇراخمان ۋەلى، ئابدۇرەھىم تۆمۈر، ئايشەم ئەخمەت، ئەزىز ئابدۇرېھىم، ئىسمايىل ئابدۇل، مۇھەممەت ئەخمەت،

ئابدۇۋاپىت باسىت، يۈسۈپ نىياز، ئابلىز ئابدۇللا، نەمەت ناسىر،
ئابلىز ئابدۇللا ھەيدەر، كېرەم ۋاھىت، قۇربان نىياز، مۇھەممەت
ئېلى قاتارلىق تىلچىلار، ئەدەبىياتچىلار ۋە تەھرىر-تەرجىمانلاردىن
ئومۇميۈزلۈك پىكىر ئالدى ۋە بۇ پىكىرلەرگە ئاساسەن
ماتېرىياللارنىڭ كەمچىلىك ۋە يېتىشمىسىزلىكلىرىنى تولۇقلىدى. بۇ
مۇناسىۋەت بىلەن يۇقىرىدا ئىسمى بايان قىلىنغان يولداشلارنىڭ
ھەممىسىگە گۈرۈپپىمىز سەمىمىي مېنىئەتدارلىق بىلدۈرىدۇ.

بۇ كىتابقا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن پەرقلق بولغان
تەركىبلىرىلا كىرگۈزۈلدى. ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش تەركىبلىر
قالدۇرۇلدى.

سەۋىيىمىزنىڭ چەكلىك بولۇشى، قۇمۇل شېۋىسىنى
تەكشۈرۈش، ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەش ۋاقتىمىزنىڭ قىسقا
بولۇشى سەۋەبلىك كىتابتا كەمچىلىكلەرنىڭ ھەتتا خاتالىقلارنىڭ
بولۇشى تەبىئىي. گۈرۈپپىمىز كەڭ كىتابخانلارنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇر
تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ تەتقىدىي پىكىر بېرىشىنى،
خاتالىقلىرىنى تۈزىتىشىنى، كەم ئورۇنلىرىنى تولۇقلىشىنى سەمىمىي
ئۈمىد قىلىدۇ.

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۈرۈپپىسى

تۆمۈرتى يېزىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

تۆمۈرتى يېزىسى قۇمۇل شەھىرىدىن 99 كىلومېتىر شىمالدا،
تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان. يېزا بولۇپ، ئومۇمىي
نوپۇسى 2185 نەپەر (ئەر 1110، ئايال 1075)، تېرىلغۇ يەر مەيدانى
1716 مو. بۇ يېزا دېڭىز يۈزىدىن 2700 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ،

قىروۋسىز مەزگىلى قىسقا بولغاچقا، بەقەت ئارپا، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنىلا تېرىغىلى بولىدۇ. يېزىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى سىرتتىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

بۇ يېزا مەمۇرىي جەھەتتىن نېرناسى، دالىچى، سايئور، تۆمۈرتى دەپ تۆت مەمۇرىي كەنتكە بۆلۈنىدۇ.

بۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتى ئىنتايىن ناچار، قاتتىق قۇلايسىز، يەرلىرى ئۈنۈمسىز. توك بولمىغاچقا تېلېۋىزىيە نومۇرلىرىنى ئۇلاپ كۆرسىتىش ئىمكانىيىتى يوق، باتارىيىلىك رادىئومۇ ئومۇملاشمىغان. كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ رادىئو ئاڭلاش، گېزىت - ژۇرنال كۆرۈش ئىمكانىيىتى يوق. قاتناش قۇلايسىزلىقىدىن قۇمۇل شەھىرىگە بېرىش ۋە باشقا قوشنا جايلار بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى ئىنتايىن ئاز، ھەتتا بەزى كىشىلەر ئۆمرىدە چەت جايلارغا بىرەر - ئىككى قېتىملا بارغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ جاينىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ئىنتايىن ئاز.

بۇ جاي باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشنىمۇ ئەمەس، قۇمۇل شېۋىسى بىر قەدەر ساپ ھالەتتە ساقلانغان. شۇڭا، قۇمۇل شېۋىسىگە ۋەكىل سۈپىتىدە ئاساسىي نۇقتا قىلىپ تاللىۋېلىنغان.

توشو كەنتىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

بۇ كەنت تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدا، قۇمۇل شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 91 كىلومېتىر. زامانىۋى قاتناش يوق، توك يوق. ئومۇمىي نوپۇسى 402، ئۇيغۇرلار 73 ئائىلە، قازاقلار 7 ئائىلە بولۇپ، بۇلارنىڭ يازلىق يايلاقلىرىمۇ، قىشلىق ئولتۇراق جايلىرىمۇ

(مەھەللىسىمۇ) ئايرىم، ئۆزئارا تىل تەسىرى يوق.
خەلق دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلدۇ.
تېرىلىدىغان زىرائەتلىرى كۆڭلەكلىك ئارپا ۋە قىچا.
ئاھالىنىڭ خېلى بىر قىسمى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 3-،
4-سىنىپلىرىدا ئوقۇغان. ھازىر ئىككى ئىپتىدائىي سىنىپ، 57
ئوقۇغۇچى، 3 ئوقۇتقۇچى بار.
توشۇ خەلقى يازلىقى دېڭىز يۈزىدىن 2400 مېتىر ئېگىزلىكتىكى
داڭسىڭ يايلىقىدا ئولتۇرىدۇ، قىشلىقى توشوغا كۆچىدۇ.
توشۇ كەنتى يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە ئاساسەن قوشۇمچە نۇقتا
قىلىپ تاللىۋېلىنغان.

II فونېتىكا

1. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېمىلىرى توغرىسىدا

قۇمۇل شېۋىسىدە قوللىنىلىدىغان سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى فونېمىلار بىلەن ئوخشاش. بۇ توغرىدا تەكىتلەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك نۇقتىلار تۆۋەندىكىلەر:

① قۇمۇل شېۋىسىدە [f] تاۋۇشى پەقەت بەزى تەقلىد سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ.

② [z] تاۋۇشى زىيالىيلار ياكى بىر قەدەر ساۋادلىقلار تىلىدا سۆز بېشىدا چەتتىن كىرگەن سۆزلەر تەركىبىدە كۆرۈلىشىمۇ، لېكىن ساۋادسىزلار مۇنداق سۆزلەرنى [dz] بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەسىلەن، ساۋادلىقلار ياكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە يېقىنلار «zornal - زۇرنال» دېسە، ساۋادسىزلار ياكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن يىراق بولغان يېزا - قىرلاردا ئولتۇراقلاشقانلار «dzornal» دەيدۇ.

قۇمۇل شېۋىسىدە [z] تاۋۇشىنىڭ بىر قەدەر ئومۇمىيىراق قوللىنىلىدىغان ئورنى ئاساسەن تەقلىد سۆزلەر ۋە ئاز بىر قىسىم پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىلەر:

ئوتقا سۇ چېچىلىشتىن چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى baz - baz
قازان ناننىڭ پىشۇرۇلۇشىدىن چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى baz - buz

biz - biz	ئىسىقنىڭ كۆيدۈرۈشىگە تەقلىد قىلىنغان سۆز
gaz - guz	سەي قورۇلغاندا چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى
giz - giz	كاناينىڭ خىرىلىدىشىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز
baz - buz	كىشىلەر ئارا ماجىرائىڭ ئاۋازىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز
buz - buz	سوپۇننىڭ مازغاپ چىقىرىشىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز
biz - biz	كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پېتىشماسلىقىغا قارىتىلغان تەقلىد سۆز
	ئادەم ياكى باشقا جانلىقلارنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كۆپلۈكىگە
miz - miz	تەقلىد قىلىنغان سۆز
	ماشىنىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن مېڭىشى ياكى شامالدۇرغۇچىنىڭ
	پىرقىرىشى، ئوقنىڭ ئۇچۇشىدىن چىققان ئاۋازغا تەقلىد
wiz - wiz	قىلىنغان سۆز
kaz	كاج، تەتۈر (ئادەمگە قارىتىلىدۇ)
baz	باچ
taza	تاج

2. قۇمۇل شېۋىسىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

A. سوزۇق تاۋۇشلاردا

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

[a] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە [a] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلۇش سەۋەبىدىن مەزكۇر [a] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم بولۇپ قالسا، [a] تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ [e] بەزىدە [o] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

at ئات etim ئېتىم

atf-	ئاقماق	etf(ip)qojdum	ئېچىپ قويدۇم
baq-	باقماق	beqip	بېقىپ
t/at-	چاتماق	t/etiq	چېتىق
atf-	ئاقماق	otf/uq	ئوچۇق
jap-	ياپماق	jopuq	يويۇق

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمى [a] بىلەن، ئىككىنچى بوغۇمى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، تارىخىي جەھەتتىن [a] تاۋۇشى خۇددى ئەدەبىي تىلىدىكىدەك [e] ياكى [o] غا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن، neri - نېرى، qeri - قېرى، ejiq - ئېيىق، ōruq - ئورۇق، jōruq - يورۇق، jo/ur - يوشۇرماق قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا مۇشۇ تىپقا كىرىدىغان qemi/ - قومۇش، let/e(n) - لاجىن، je/ri - يېغا، يېغىلىق، xe/ji - قاياش، ojup - ئايۇپ (ئادەمنىڭ ئىسمى)، qot/ura - قارىغايىنىڭ بىر خىلى (بەزى ھاللاردا qat/ura مۇ دېيىلىدۇ) قاتارلىق سۆزلەرمۇ بار.

تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشى گەرچە شۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار كەلمىسىمۇ، [o] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇنىمۇ بىر خىل ئاجىزلىشىش، دەپ تونۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

چاۋات (ناننىڭ بىر خىلى) t/owat
چاپاق t/opaq

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [a] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئەدەبىي تىلىدىكىدەك ئاجىزلىشىپ [i] تاۋۇشىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ماڭدىمى maŋdimi ماڭدام maŋdam

baia	بالا	balisi	بالىسى
ئەگەر مۇنداق [a] تاۋۇشى بىر قەدەر ئۇزۇن ئېيتىلىدىغان بولسا، ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاشلا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:			
gumā(n)	گۇمان	gumanim	گۇمانىم
ʃiraj	چىراي	ʃiraji	چىرايى
△ ʃiraji sərø(n)			چىرايى سۆرۈن
sā(n)	سان	sani	سانى
△ asmandiki jultuzni sani joq			
qar	قار	qari	قارى
△ taʃni qari eriptu			
lal	ناھال	lali	ناھالى
△ øtykni lali			
ahatj	ئاھاڭ	ahatji	ئاھاڭى
ʃam	چام	ʃamim	چامىم
gupa	ۋاپا	gupasi	ۋاپاسى

[ε] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسى [ε] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نۇقتىسىدىن باشقا شېۋىلەردىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا پەرقلىنىدۇ. يەنى قۇمۇل شېۋىسىدە [ε] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلۇش سەۋەبىدىن مەزكۇر [ε] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، [ε] تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

mē(n)	مەن	miniŋ	مېنىڭ
kē(1) -	كەلمەك	kilip	كېلىپ

ئايرىم سۆزلەردىلا [e] غا ئاجىزلىشىشى مۇمكىن.

قەنتى، قېنى qeni قەنت qen

ئەگەر مۇنداق [ε] دىن ئاجىزلىشىپ ھاسىل بولغان [i] تاۋۇشى ياكى ئىككى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش ئارىلىقىدا بولۇپ قالسا، ياكى ئۆزى يەككە ھالدا بوغۇم ھاسىل قىلىسمۇ، كەينىدىكى بوغۇم جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان بولسا، ئومۇمەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى ھەققىدىكى (29 - بەتتىكى) قائىدىلەر بويىچە جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

sep-	سەپمەك	sididik̄(n)	سېپىدىكەن
ket -	كەتمەك	kiti(p)paridu	كېتىپ بارىدۇ
ep	ئەپ	ipi wā(ɾ)	ئېپى بار
tʃek-	چەكمەك	tʃikin -	چېكىنمەك
tʃɛf-	تەشمەك	tʃifip	تېشىپ

پەقەت ئايرىم سۆزلەردىلا جاراڭسىزلاشماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن:

چاپاننىڭ پېشى tʃapanni pifi پەش pɛʃ

ئەگەر مۇنداق بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە ئاجىزلاشقان [i] تاۋۇشى ئىككى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىدا بولۇپ قالسا ياكى بىر تەرىپىدىن جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن يانداش بولۇپ قالسا، جاراڭسىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

gɛp	گەپ	gipi	گېپى
bɛl	بەل	bilim	بېلىم
jɛm	يەم	toxoxo jimi	توخۇنىڭ يېمى

ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ε] تاۋۇشى تارىخىي جەھەتتە [e] غا ئاجىزلاشقىنى بويىچە قەبىلىلىشىپ كەتكەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى مەزكۇر [ε] تاۋۇشى قۇمۇل شېۋىسىدە

يەنىلا يۇقىرىقى قائىدە بويىچە [i] غا ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدۇ.
 بۇنىڭدىمۇ جاراڭسىزلىشىش ياكى جاراڭسىزلاشماسلىق ئەھۋالى
 يۇقىرىقى قائىدە بويىچە بولىدۇ. مەسىلەن:
 [i] جاراڭسىزلىشىدىغانلىرىغا:

tʃiʃɛk	چېچەك
iʃɛk	ئېشەك
kisɛl	كىسەل

[i] تاۋۇشى جاراڭسىزلاشمايدىغانلىرىغا:

iŋɛk	ئېڭەك
jinik	يېنىك
nime	نېمە

تۆۋەندىكى سۆزلەردە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى
 گەرچە يۇقىرىدىكى فونېتىكىلىق شارائىتتا تۇرسىمۇ، ئۇزۇن تەلەپپۇز
 قىلىنغانلىقتىن [i] غا ئاجىزلاشماي، ئۆز ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ.
 مەسىلەن:

tēm	تەم	tēmi	تەمى
△ tēmini bilmijdiḡā(n)			تەمنى بىلمەيدىغان
tēr	تەر	tērim	تەرىم
pēm	پەم	pēmi	پەمى
△ pēmi joq			پەمى يوق
dē(r)t	دەرد	dē(r)di	دەردى
△ dē(r)dini tā(r)tijtīmē(n)			دەردىنى تارتىۋاتىمەن
tʃēm	چەم	tʃēmi	چەمى
tʃēr	خەپرۈك	tʃērim	خەپرۈكۈم

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ]
 تاۋۇشىنىڭ [i] غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم

سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرى بىلەن ئەسلىدە [i] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ خۇددى شۇنداق گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرى ئارىسىدا ئوخشاشلىق كېلىپ چىقىدۇ. مۇنداق ئوخشاشلىققا ئىگە سۆزلەرنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە كىرىدىغانلىرى ئەمەلىي ئالاقە شارائىتىغا قاراپلا پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

jel	يەل	jili	يېلى
jil	يىل	jili	يىلى
en	ئەن	ini	ئېنى
in	ئىن	ini	ئىنى

يېنىلغا تەۋە بولغانلىرى ئەسلىدىكى [ɛ] دىن ئاجىزلاشقان [i] تاۋۇشىنى سەل ئۇزۇن تەلەپپۇز قىلىش بىلەن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ker-	كەرمەك	kīrip	كېرىپ
kir-	كىرمەك	kirip	كىرىپ
sez-	سەزمەك	sīzip	سېزىپ
siz-	سىزماق	sizip	سىزىپ
tez-	تەزمەك	tīzip	تېزىپ
tiz-	تىزماق	tizip	تىزىپ

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى س. يې. مالوف تەكشۈرگەن دەۋرىدىمۇ [e] دىن [i] غا ئۆتۈش، يەنى ئاجىزلىشىشنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقانلىقى ھېس قىلىندى. مەسىلەن: «keklik - كەكلىك» سۆزى بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزدە ئىككى قېتىم «kīlik» شەكلىدە، بىر قېتىم «kikilik» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىندى. س. يې. مالوفنىڭ خاتىرىسىدىمۇ «keklik، kikilik»

شەكلىدە ئىككى خىل ئېلىنغان (قاراڭ: س. بې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر 164-بەت). مۇشۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە [i] تاۋۇشىنىڭ جاراڭسىزلىشىشىنى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ كېيىنكى ئالاھىدىلىكى، جاراڭسىزلاشماسلىقىنى بىر سارقىندى ئەھۋال، دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇنىڭ يەنە بىر ئىسپاتى سۈپىتىدە [ɛ] تاۋۇشى تارىخىي جەھەتتە [e] بىلەن تىل ئورنى ئوخشاش بولغان [ø] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىپ كەتكەن تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنىمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن. مەسىلەن:

øryk	< ئۆرۈك	ɛryk
bøfyk	< بۆشۈك	bɛfik
tøfyk	< تۆشۈك	tɛfik
tøge	< تۆگە	tɛwɛ
sømyr-	< سەمرىمەك	sɛmri-

لوپنۇر دىئالېكتىدا [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [E] ۋە [e] غا، خوتەن دىئالېكتىدا [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [I] غا ئاجىزلاشقىنىغا قارىغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] نىڭ [i] غا ئاجىزلىشىشى ۋە ھەتتا جاراڭسىزلىشىپ كېتىشى، ئۇنىڭدا باشقا شېۋىلەردە ئاجىزلاشمايدىغان [a] تاۋۇشىنىڭمۇ بەزى سۆزلەردە ئاجىزلىشىپ كېتىشى (مەسىلەن، «ajup - ئايۇپ (كىشى ئىسمى)» سۆزىنىڭ «ojup» بولۇپ كېتىشى، «hapiz - ھاپىز» سۆزىنىڭ «hepiz» بولۇپ كېتىشى) قۇمۇل شېۋىسىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى جەھەتتە باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىلەردىن خېلىلا پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدا كەلگەن [ɛ] تاۋۇشىمۇ ئەگەر

ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولمىسا، يۇقىرىقى شارائىتتا بىردەك ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

nime	نېمە	nimisi	نېمىسى
kime	كېمە	kimisi	كېمىسى
telēt	تەلەت	telēti	تەلەتى
△ telēti set			تەلەتى سەت

② سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار كەلسە ياكى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدى ۋە ئارقا تەرەپتىن جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ بىر بوغۇم ھاسىل قىلسا، ياكى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ بوغۇم ھاسىل قىلىنىمۇ، كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشتىن بولسا تامامەن جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى سۆزلەردە شۇنداق:

is		ئىس
if		ئىش
if-	itʃip	ئىچىپ
uf-	utʃup	ئۇچۇپ
uf	yʃi	ئۇچ (سان)
tykyr-		تۈكۈرمەك
piʃ-		پىشماق
upa		ئۇپا
ifek		سېرىقئېشەك، ئېشەك
suq-		يوشۇرماق
tita-		تىتىماق

(مەتبەئەدىكى قىيىنچىلىق سەۋىيىدىن باشقا جايلاردا سوزۇق
تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىش بەلگىسى ئىپادىلەنمىدى)
لېكىن، ئاز ساندىكى سۆزلەر بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ.
مەسىلەن:

pi/āne

پېشانە

③ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە ئىككىنچى بوغۇمى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار
بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى
قوشۇلسا، ئوتتۇرىدىكى بوغۇم قىسقىرايدۇ. مەسىلەن:

oro(n)

ئورۇن

ornum

ئورنۇم

buro(n)

بۇرۇن (ئەزا)

burnuŋ

بۇرنۇڭ

køŋyl

كۆڭۈل

køŋnym

كۆڭلۈم

bojo(n)

بويۇن

bojni

بوينى

oʻbul

ئوغلۇل

o(ʻ)lum

ئوغلۇم

baʻbir ~ beʻbir

بېغىر // باغىر

bā(ʻ)tim

باغىرىم

aʻbiz ~ eʻbiz

ئېغىز // ئاغىز

ā(ʻ)ziŋ

ئاغىزىڭ

④ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

α/ε نۆۋەتلىشىشى

taxsa

تەخسە

qabaz	قەغەز
ajnek	ئەينەك
dzamat	جەمەت
laqam	لەقەم
nam	نەم
harε	ھەرە (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

i/ε نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [j] دىن ئالدىنقى [ε] تاۋۇشى [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ ئەھۋال سۆز يىلتىزلىرىدىن باشقا، گرامماتىكىلىق قوشۇمچىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

zijneɐ	زەينەپ (خاس ئىسىم)
dzijnek	جەينەك
tʃijle-	چەيلە - ، چەيلىمەك، چەيلەش
zijkεʃ	زەيكەش
jøgij	يۆگەي، يۆگىمەچ
øgij	ئۆگەي
mijli	مەيلى
dij	دەي (پېئىلىنىڭ خالاش رايى، 1-شەخس، بىرلىكى)
kε(1)mij	كەلمەي (بولۇشىسىزلىق فورمىسىدىكى رەۋىشداش)

ε/a نۆۋەتلىشىشى

tʃεŋgεl	چاڭگال
dzεŋgεl	غۇژمەك
sypε	سۇپا
dεŋgεl	داڭگال
jaŋpεʃ	يانپاش

tillε- تىللا، تىللىماق، تىللاش
 hejdε- ھەيدە، ھەيدىمەك، ھەيدەش
 edεm ئادەم
 ej/εm ئايشەم (خاس ئىسىم)
 sεŋgilε- ساڭگىلا، ساڭگىلىماق، ساڭگىلاش
 sεjlε- سايلا، سايلىماق، سايلاش .
 i/a نۆۋەتلىشىشى

jiɕa/ ياغاچ
 taq jiɕa/ ئىشك ئۈستىدىكى ياغاچ
 tʃikanda چاكاندا
 tʃikεr چاكار
 qiznaq قازناق
 inε ئانا

u/o نۆۋەتلىشىشى

buwa بوۋا
 sura- سورا -، سورىماق، سوراش
 dupa دوپپا

B. ئۈزۈك تاۋۇشلاردا

① ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

a. قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە ئىككى سوزۇق
 تاۋۇش ئارىسىدا كەلگەن [p], [k], [q] تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىپ
 [w], [g], [ɕ] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

tajaq	تاياق	tajiɕi	تايىقى
ɛ(g)lek	ئەلگەك	ɛ(g)ligim	ئەلگىكىم
ɛlep	ھەلەپ	ɛliwi	ھەلىپى

b. سۆز ئاخىرىدا كەلگەن [ɕ] تاۋۇشى [ɾ] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

شۇ سۆزنىڭ ئايىغىغا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە
ئۇلانغاندىلا ئاندىن [tʃ] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

køʃ-	كۆچ -	køʃkɛ(n)	كۆچكەن
		køʃtʃyp	كۆچۈپ
tʃaʃ-	چاچ -	tʃaʃtim	چاچتىم
		tʃaʃfur	چاچار
iʃ-	ئىچ -	iʃkij	ئىچكى
		itʃip	ئىچىپ
tʃaʃ	چاچ	tʃaʃqa	چاچقا (يۆنىلىش كېلىش)
		tʃetʃim	چېچىم
tʃømyʃ	قاپاق چۆمۈچ	tʃømyʃtʃym	چۆمۈچۈم

c. سۆز ئاخىرىدا كەلگەن [k], [q], [ŋ] تاۋۇشلىرى مەزكۇر
سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇشلار، [r], [q], [k] تاۋۇشلىرىدىن باشقا
ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسا، [x], [ç]
غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

aq	ئاق	axla-	ئاقلاش
aqar-	ئاقار -		ئاقارماق، ئاقىرىش
toq	توق	toxla-	توقلاش
toqaraq	توقراق		توقراق
tʃɛk	چەك	tʃɛkɛ-	چەكلەش، چەكلەمەك
tʃiki	چېكى		چېكى
tik	تىك	tiɣɛ-	تىكلەش، تىكلەمەك
tikɛrɛk	تىكرەك		تىكرەك

d. قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا ياكى ئىككى سۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئارىسىدا كەلگەن [ɤ]، [g] تاۋۇشلىرى ئەسلىدىكى پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلۇق خاراكتېرىنى يوقىتىپ، ئاجىزلىشىپ [ɤ]، [j] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: beɣim - بېغىم، biʃim - بېگىم، tʃi - چىگ، دېگەن سۆزلەردىكىدەك. قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [ɤ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ بەزى سۆزلەردە تامامەن چۈشۈپ قېلىشىنى ياكى بەزى سۆزلەردە [j] غا ئۆۋەتلىشىشىنى (مەسىلەن، qoɣla - قوغلا، biʃiz - بېگىز سۆزلىرىدىكىدەك) مۇشۇنداق ئاجىزلىشىشنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەسلىتە: مەتبەئەدىكى ئوڭايلىقنى كۆزدە تۇتۇپ، [k]، [g]، [ɤ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ھاسىل بولغان [ɣ]، [ʃ]، [ɤ] تاۋۇشلىرى مۇشۇ يەردىن باشقا ئورۇندا ئايرىم ھەرپ بىلەن كۆرسىتىلمىدى. مۇنداق سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، قائىدىسى يۇقىرىدا كۆرسىتىپلا قويۇلدى، سۆزلۈك قىسمىغا ئېلىنىشقا تېگىشلىكلىرى يېزىلىشى بويىچىلا بېرىلدى.

② ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

[n] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەر، جۈملىدىن پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلار، بەزى ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [n] تاۋۇشى، شۇنىڭدەك كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [n] تاۋۇشى ئادەتتە چۈشۈرۈپ ئېيتىلىدۇ. ئەگەر ئۇنداق سۆزلەرنىڭ ئايىغىغا يەنە باشقا قوشۇمچىلار (مەسىلەن، كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى، تەۋەلىك

قوشۇمچىلىرى، ئىككىلەمچى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار) قوشۇلسا، بىر بولسا ئەينەن، بىر بولسا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە كىرگەن شەكلى بىلەن پەيدا بولىدۇ. مۇنداق چۈشۈپ قېلىش مەزكۇر [n] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمنىڭ قانداق سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ تۈرلۈك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

بۇلار تۆۋەندىكىلەر:

- ①. [a]، [ε] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلگەن [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالسا، مەزكۇر [a]، [ε] تاۋۇشلىرىنى دىماغلاشتۇرىدۇ. [a] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

nā(n)	نان
dzā(n)	جان
qā(n)	قان
jā(n) ~ jikaf	يان ياغاچ
dā(n)	دان

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

azā(n) ~ ejtmaq	ئەزەن
amā(n)	ئامان
atā(n) ~ tǝge	ئاتان تۆگە
arā(n)	ئاران (رەۋش)
ilā(n)	ئىلان

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

aslā(n)	ئاسلان
usqā(n)	ئۈستىخان
ilmā(n)	ئىلمان
azbā(n)	ئازغان

abdā(n) ئوبدان

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

samā(n) سامان

tapā(n) تاپان

qawā(n) قاۋان

bigā(n) بىگەن (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

gumā(n) گۇمان

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

hajgā(n) ھايۋان

pālgā(n) پالۋان، ئوۋچى، مەرگەن

ʃurɕā(n) شۇرغان

xarmā(n) ~ xirmā(n) خامان

jortqā(n) ~ jotqā(n) يوتقان

ʃolpā(n) چولپان

ʃolpā(n) xā(n) چولپانخان (خاس ئىسىم)

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ʃiʃirɕā(n) چىچىرغان (بىر خىل تىكەنلىك ئۆسۈملۈك)

seɕizɕā(n) سېغىزخان

مۇنداق چۈشۈپ قېلىش [n] تاۋۇشى سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم
ئاخىرى بولۇپ كەلگەندىمۇ، شۇنىڭدەك قوش ئۈزۈك تاۋۇش
تەركىبىدە كەلگەندىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:
ئالدىنقىسىغا:

kā(n)tu ئوغرى

jā(n)ʃuq يانچۇق

mā(n)ta ماتتا

jā(n)taq يانتاق

كېيىنكىسىگە:

jā(n)ʃ-

يانچىماق

ʃā(n)ʃ-

سانچىماق

[ε] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

mē(n)

مەن

sē(n)

سەن

qē(n)

قەن

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

køgē(n) كۆگەن (ماللارنى بىر-بىرىگە چېتىپ باغلايدىغان باغلاق)

dzorē(n)

ئاۋازچىلىك، جوۋالغۇ، چىقىمدارلىق

røgē(n)

رەۋەن

wilē(n) ~ minē(n)

بىلەن (باغلىغۇچى)

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

lē(g)mē(n)

لەڭمەن

sowmē(n)

تاۋۇت قويۇلىدىغان ئۆي

toxse(n)

توقسان

seksē(n)

سەكسەن

- V - V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

tigirmē(n)

تۈگمەن

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

etigē(n)

ئەتىگەن

سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە ھەم چۈشۈپ

قالىدۇ. مەسىلەن:

bē(n)ʃε// ʃødzɣɛ

چۈچۈرە

lɛ(ɪ)puŋ

لەڭپۇڭ

تاۋۇشلىرى بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق
سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بەزى
سۆزلەردە ئانچە ئېنىق ئەمەس. مۇنداق قۇرۇلمىدىكى سۆزلەرمۇ
ساناقلىق، مەسىلەن، «ton - تون» سۆزىدە چۈشۈپ قالسا
(«tō(n)kijiptu»)، «køn - كۆن»، «on - ئون» (ساناق سان)
سۆزلىرىدە چۈشۈپ قالىدىغانلىقى مەلۇم بولمىدى. ئامما، سۆز
ئوتتۇرىسىدا بۇ سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بوغۇملارنىڭ
ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

mō(n)ʔaq

مونچاق

ئەگەر كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە [i], [y], [u] تاۋۇشلىرىدىن
كېيىن كەلگەن [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالسا، مەزكۇر سوزۇق
تاۋۇشلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا [e], [ø], [o] تاۋۇشلىرىغا
ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

[u] دىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

oro(n)

ئورۇن

uzo(n)

ئۇزۇن

- V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

xoto(n)

خوتۇن

bojo(n)

بويۇن

sowo(n)

سويۇن

qoʔo(n) ~ ʔo(n)

قوغۇن

buro(n)

بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)

bowo(n) ~ boʔo(n)

ياۋا ھەرە، گۈل ھەرىسى

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

nurbo(n) نۇرغۇن

qu/qo(n) قۇشقۇن

balbo(n) بالغۇن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

tilopo(n) تېلېفون

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

alto(n) ئالتۇن

alwo(n) ئالۋۇن، ئېزىتقۇ، سەراب

[y] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

øgg(n) ئۆگۈن

køkø(n) كۆكۈيۈن

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

møso(n) قۇلاقنىڭ كۆمۈرچەك قىسمى

tføgg(n) چۆگۈن

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ozokø(n) ئوزاكۇن

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

tynøgg(n) تۈنۈگۈن

[i] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

qele(n) قېلىن

kije(n) كېيىن

tfiwe(n) چىۋىن

letfe(n) لاچىن

batfirbe(n) باچىرغىن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)

پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلاردا چۈشۈپ قېلىشى

tutqā(n)	تۇتقان
oquḅā(n)	ئوقۇغان
ā(ḅ)rijdiḅā(n)	ئاغرىيدىغان
kē(1)gē(n)	كەلگەن
kētkē(n)	كەتكەن

ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

1. t̪ā(n)-

emgekt̪ā(n) ئەمگەكچان

tirit̪ā(n) تىرىشچان

køjymt̪ā(n) كۆيۈمچان

2. xā(n)-

mexā(n) مەڭخان (كىشى ئىسمى)

tekexā(n) تەكەخان > تەركەنخان

3. dā(n)-

xumdā(n) خۇمدان

t̪ajdā(n) چايدان

4. - qo(n), - ḅo(n), - kə(n), - gə(n)

t̪apqo(n) جۇدۇن - چاپقۇن

taʃqo(n) تاشقىن

julḅo(n) يۇلغۇن

kēlkə(n) كەلكۈن

turḅo(n) تۇرغۇن

tyrgə(n) تۈرگۈن

sēpkə(n) سەپكۈن

5. - o(n), - ø(n), - e(n)

qujo(n) قۇيۇن qojo(n)taz قۇيۇنتاز

pytø(n) پۈتۈن

jeqe(n) يېقىن

kele(n) kile(ɣ) كېلىن

tʃeqe(n) چېقىن

تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-tin, -din» دا چۈشۈپ قېلىشى

ikkide(n) ئىككىدىن

△ bir qulaqqa ikkide(n) بىر قۇلاققا ئىككىدىن...

kimde(n) كىمدىن

ئەسلىتىمە

① [n] تاۋۇشى پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزەكلىرىنىڭ ئاخىرىدا

چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

tʃan- چانماق

ojlan- ئويلانماق

julun- يۈلۈنماق

iʃlɛn- ئىشلەنمەك

② باشقا تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىپ كەلگەن [n] تاۋۇشى،

كۆپىيىپ قالغان [n] تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

mendir (مۆلدۈر) mɵldyr ئەسلى:

botunʃaq (بوتا) botu+ʃaq ئەسلى:

③ ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق

سۆزلەردە [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

kyn كۈن

tyn تۈن

yn	ئۇن
un	ئۇن
dzin	جىن
din	دىن

ئەگەر بۇ سۆزلەر بەزىدە سانلار بىلەن قوشۇلۇپ، ئىككى بوغۇم بولۇپ قالسا، يۇقىرىقى قائىدە بويىچە چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

bir kə(n) بىر كۈن

[g], [ɤ] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە [a], [o], [u] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [ɤ] تاۋۇشى، [ɛ] دىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [g] تاۋۇشى ئومۇمەن چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: [ɤ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا:

ʈā(ɤ)la- چاغلىماق، قازماق، يەر ئاغدۇرماق

ā(ɤ)ri- ئاغرىماق

jā(ɤ)liq ياغلىق

bā(ɤ)daʃ باغداش (يەر نامى)

ō(ɤ)laq ئوغلاق

tō(ɤ)raq توغراق

tō(ɤ)laq تولغاق (ئورۇن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق)

bū(ɤ)ra بۇغرا (ئەرگەك تۆگە)

ō(ɤ)lā(n) ئوغلان، باتۇر، مەرد

tō(ɤ)ra توغرا (سۈپەت)

بەزى سۆزلەردە مۇنداق [ɤ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

مەسىلەن:

qojla- قوغلىماق، قوغلاش

[g] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا:

ē(g)lek	ئەلگەك
ē(g)lē-	تاسقىماق، تاسقاش
ē(g)ri	ئەگرى -
lē(g)lek	لەگلەك
lē(g)mē(n)	لەگمەن

[q], [k] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدىكى [q], [k] تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەرگە [ɬ], [g], [j] قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەر قوشۇلۇپ ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچى مۇناسىۋىتىدىكى بىرىكمىلەرنى ياسىغاندا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

kø(k)jarɬol	كۆكبارغول (يەر ئىسمى)
ā(q)jær	ئايەر > ئاقىەر (يەر ئىسمى)
ā(q)jip	ئاق يىپ
sere(q)jaɬ	سېرىق ياغ
ā(q)gyl	ئاق گۈل
kø(k)gyl	كۆكگۈل (بىر خىل گۈلنىڭ نامى)
qir(q)ɬol	قىرىقغول (يەر ئىسمى)

[j] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەر يەككە ئېيتىلغاندىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ā(j)rim	ئايىرىم
sā(j)ra-	سايىرا - سايىرىماق، سايىراش
sā(j)rajttu	سايىراۋاتىدۇ
qā(j)ri-	قايرىد - ، قايرىماق، قايرىش
ʃā(j)	چاي

qā(j)ʃa	قاچا
ʃō(j)la	چويلا
pē(j)l	پەيل
ʃē(j)do	چەيدو
lē(j)liqazaq	لەيلىقازاق گۈل
qū(j)ruq	قۇيرۇق
bū(j)ruq	بۇيرۇق
bā(j)raq	بايراق
wā(j)dzā(n)	ۋايچان (ئۈندەش سۆز)

« qoj- - قوي » پېئىلى يەككە ئېيتىلغاندا تەركىبىدىكى [j] چۈشۈپ قالمىسمۇ، لېكىن تۈرلىنىشكە كىرگەندە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

qoj-	قوي - ، قويماق، قويۇش
qō(j)sina	قويسىنا
qō(j)ma	قويما
qō(j)maste(n)	قويماستىن

تۆۋەندىكى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە [j] دىن ئالدىنقى [a], [ε] تاۋۇشلىرى ئۇزۇن [ø], [o] لەرگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

bozō(j)	موزاي
pytō(j)	پۈتەي
bylō(j)	بىلەي
kəsō(j)	كۆسەي

تۆۋەندىكى سۆزلەر گەرچە يۇقىرىدىكى سۆزلەرگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئايغىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

qajmaq	قايماق
ojmaq	ئويماق

ئوينا-، ئوينىماق، ئويناش
 hejɬe- ھەيدە-، ھەيدىمەك، ھەيدەش
 ojmaŋ ئويمان

[ɹ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى:

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرى ياكى بوغۇم ئاخىرىدىكى [ɹ] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى نىسبەتەن ئاز كۆرۈلىدۇ. [ɹ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆپىنچە [a]، [ɛ] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ياكى شۇنداق بوغۇملار ۋە قوشۇمچىلاردا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

[a] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ياكى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى:

bā(ɹ) بار
 Δberi fu بارى شۇ

Δmonaq tʃɛbi wā(ɹ) مۇنداق ئوخشايدۇ
 bā(ɹ)-dim باردىم

bā(ɹ)-barmaq بارماق، بېرىش
 bā(ɹ)-qatqorilā(ɹ) قارىغايىلار

balilā(ɹ) بالىلار
 تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر ۋە بوغۇملار گەرچە يۇقىرىقىغا ئوخشىسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [ɹ] چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

qar قار
 Δqari eriptu قارى ئېرىپتۇ

tar تار (سۈپەت)

Δtarla(p) ketti تارلىشىپ كەتتى

sar سار

jarma يارما

Δʃaʃni jarmisi چاچنىڭ يارمىسى

qarʃiʃa قارىچىغا

dutar

دۇتار

تەقلىد سۆزلەردىن مىسال:

ʃar - ʃur

شار-شۇر

par - pur

پار-پۇر

[ɛ] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سۆز، بوغۇم ۋە قوشۇمچىلاردا

چۈشۈپ قېلىشى

jē(r)

يەر

Δmini jirim

مېنىڭ يېرىم

tē(r)-

تەرمەك، تېرىش

Δtiriwal

تېرىۋال

tε(r)

تەر

Δmini tirim

مېنىڭ تېرىم

bē(r)-

بەرمەك، بېرىش

Δbir(ip) qojdum

بېرىپ قويدۇم

tē(r)mεʃ

تەرمەچ

sē(r)

سەر (ئېغىرلىق ئۆلچىمى)

seri

سەرى

idē(r)

ئىدەر

Δidiri toʃti

ئىدىرى توشتى

ē(r)kek

ئەركەك

dē(r)t

دەرد

dərdim

دەردىم

øjlē(r))

ئۆيلەر

øjliri

ئۆيلىرى

تۆۋەندىكى سۆزلەر ۋە بوغۇملار گەرچە يۇقىرىقىغا ئوخشىسىمۇ

[r] تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

terwε-

تەۋرەش

jiterlik

يېتەرلىك

zader زەردار، پۇللۇق

ker- كەرمەك، كېرىش

Δkirildi كېرىلدى

[o] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەردە ئەگەر [r] تاۋۇشى قوشما ئۈزۈك (ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن قاتار ئۈزۈك) تاۋۇشىنىڭ ئالدىنقىسى بولسا، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

qō(r)qmas قورقماس

qō(r)qunʃaq قورقۇنچاق

كۆپلىگەن [o] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [r] چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ʃor شور ʃori شورى

zor زورلماق، زورلاش zorla-

tor تور

or- ئورماق، ئورۇش orajniq ئورايلى

dordaq دورداي

[ø] بىلەن تۈزۈلگەن، [r] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق سۆزلەر نىسبەتەن ئاز. بۇلاردىن مىسال كەلتۈرسەك:

kō(r)- كۆرمەك، كۆرۈش

Δkō(r)s(i)lε كۆرسە

gør گۆر

jōrtkε- يۆتكەش، يۆتكەش

ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كەلگەن [r] تاۋۇشى مەيلى سۆزدە، مەيلى سۆزنىڭ مەلۇم بوغۇمى ياكى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

tyr- تۈرمەك، تۈرۈش

sytkε- سۈركەش، سۈركەش

kømyr	كۆمۈر
qur	بىر قۇر
ur-	ئۇرماق، ئۇرۇش
turna	تۇرنا
qatfur-	قاچۇرماق، قاچۇرۇش
øŋgyr	ئۆڭكۈر
sir	سىر
mendir	مۆلدۈر
dzimdir	جىمبىل
qirla-	قىرلىماق، قىرلاش

[1] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە ئومۇمەن پەس ياكى سەل پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ياكى بوغۇملارنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مۇنداق [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەر تۇرغۇن سۆزلەردىمۇ، پېئىللاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

pā(1)ʃiq	لاي بالچىق
jā(1)ʂuz	يالغۇز
ʃē(1)pək	چەلپەك
bē(1)ʃir	ئاچال
bir tā(1) dāduza	بىر تال پۇرچاق
jā(1)ʂā(n)	يالغان
ʃā(1)ʂa	سالجا
qizi(1)juʂo(n)	قىزىل يۇلغۇن (يەر ئىسمى)
پېئىللاردىكى [1] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى شەرتلىك بولىدۇ، يەنى - al - ئال - ، - sal - سال - ، - qal - قال - .	

- tʃal - چال - ، - kɛl - كەل - ، - bol - بول - ، - qil - قىل -
 قاتارلىق پېئىللار پېئىللارنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش تۈرى، خالاش رايى،
 ۋاستىلىك بايان رايىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى، پەرەز-قارشىلىق
 رايى، بۇيرۇق رايىنىڭ 3-شەخس فورمىسى، پېئىللارنىڭ
 بولۇشسىزلىق فورمىسى بىلەن تۈرلەنگەندە ئەدەبىي تىلدىكىدەك
 ئاخىرقى [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئالغاي	ā(1)ʃaj	ئالغان	ā(1)ʃā(n)
ئالسا	ā(1)sa	ئاپتۇ	a(li)ptu
ئالما-	ā(1)ma-	ئالسۇن	ā(1)sun
كەلگەي	kē(1)gij	كەلگەن	kē(1)gē(n)
كەلسە	kē(1)sɛ	كەپتۇ	kɛ(li)ptu
كەلمە-	kē(1)mɛ-	كەلسۇن	kē(1)sun

بۇ پېئىللار قوشما پېئىللار تەركىبىدە راي فورمىسىدا
 كەلگەندىمۇ ئوخشاشلا [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىۋالغان	e(li)wā(1)ʃā(n)
كۆرۈۋاپتۇ	kørywa(li)ptu
كۆرۈپ كەپتۇ	køry(p)kɛ(li)ptu

بۇ پېئىللار قوشما پېئىللار تەركىبىدىكى « -p » لىق رەۋىشداش
 فورمىسىدا كەلسىمۇ شۇنداق. مەسىلەن:

سېلىۋالسا	se(li)wā(1)sa
قىلىۋالسۇن	qi(li)wā(1)sun

قالغان [1] بىلەن ئاڭلاشقان -il- ئىل - ، - bil- بىل - ،
 - kyl- كۈل - ، - bøl- بۆل - ، - til- تىل - ، قاتارلىق پېئىللاردا
 مۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش كۆرۈلمەيدۇ. « -øl- ئۆل - »
 پېئىلى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئىگە بولغاندا -ȝ(1)tyr- شەكلىدە
 تۈرلىنىدۇ، [1] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

[h] تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [h] چۈشۈپ قالىدۇ،
شۇنىڭ بىلەن ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش ياكى سەل پەسىيىدۇ، ياكى
ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

me(h)mā(n) مېھمان

de(h)xā(n) دېھقان

kō(h)nε كونا

mē(h)ɾεp مېھراب

namē(h)ɾem نامەھرەم

tō(h)mεt تۆھمەت

ē(h)wal ئەھۋال

mē(h)ɾi - ʃεpɬet مېھىر - شەپقەت

sō(h)bεt سۆھبەت

bē(h)ɾam بەھرام (خاس ئىسىم)

jā(h)ja يەھيا (خاس ئىسىم)

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا [h] بىلەن كەلگەن بوغۇم
چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

ɾē(hε)ɾ, ~ waɬ راھەت، راھەتباغ (جاي ئىسمى)

nā(ha)l ~ lāl ناھال

mē(hεl)le مەھەللە

gø(hε)ɾxā(n) ~ gøwεɾxā(n) گۆھەرخان (كىشى ئىسمى)

mεs(lih)εt مەسلىھەت

لېكىن «dza(h)ā(n), baha, bahar» سۆزلىرىدىكى [h] بىلەن
تۈزۈلگەن بوغۇملار چۈشۈپ قالمايدۇ.

[w] تاۋۇشى ياكى [w] تاۋۇشى بىلەن كەلگەن بوغۇملارنىڭ

چۈشۈپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [w] تاۋۇشى ياكى [w] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇملار چۈشۈپ قالدۇ. مەسىلەن:

qō(wu)q قوۋۇق، ئىشك

qō(wu)rka قوۋۇرغا

kā(w)ryk كۆۋرۈك

zō(w)xεj جاۋغاي

sȳ(wy)ryndε سۈيۈرۈندى

dō(w)suq دوۋسۇن، دوۋساق

bō(wa)q بوۋاق، ئۇكا

③ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

g/w نۆۋەتلىشىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى ئىچىدىكى بىر قىسىم شېۋىلەر، مەسىلەن، تارىم شېۋىسى (جۈملىدىن كۇچا شېۋىسى)، تۇرپان شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، شۇنجدەك ئالاھىدە شېۋە ھېسابلىنىدىغان كەلپىن شېۋىسى قاتارلىق شېۋىلەرنىڭ ھەممىسىدە g/w نۆۋەتلىشىشى بار. لېكىن، ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە تۇرپان شېۋىسى بىلەن قۇمۇل شېۋىسىدە مۇنداق نۆۋەتلىشىش نىسبەتەن كۆپ.

ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان باشقا تەتقىقات نەتىجىلىرىدە مۇنداق نۆۋەتلىشىشنىڭ سەۋەبلىرى ياكى ئەمەلىي فونېتىكىلىق شارائىتى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ باقمىدى.

بىزنىڭ كۆزىتىشىمىزچە، قۇمۇل شېۋىسىدە g/w نۆۋەتلىشىشى كۆپىنچە ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە كۆرۈلمەكتە. يەنى مۇنداق سۆزلەر ئەسلى ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [w] تاۋۇشى [ε]، [a]

تاۋۇشلىرىنىڭ (گەرچە بۇ [ε]، [a] تاۋۇشلىرى ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۆزلەردە باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ) ئالدىدا كېلىپ بوغۇم بېشى بولغان بولسا، مۇنداق [w] تاۋۇشى [g] بىلەن ئۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

petiga پەتىۋا (ئەرەبچە)
halga ھالۋا (ئەرەبچە)
hoga ھاۋا (ئەرەبچە)

(لېكىن، خاس ئىسىملاردا ئۆۋەتلىشمەيدۇ. مەسىلەن:

(hawagyl)

ھاۋاگۈل

zogal زاۋال (ئەرەبچە)
dzagap جاۋاب (ئەرەبچە)
tagap تاۋاپ (ئەرەبچە)
sagap ساۋاب (ئەرەبچە)
hajgan ھايۋان (ئەرەبچە)
gadzit ۋاجىت (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)
gajit ۋاجىت (ئەرەبچە)
gasil ۋاسىل (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)
gajiz ۋايز (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)
halgaji قېنىق سېرىق رەڭ ؟
digane دىۋانە (پارسچە)
zedigal زەدىۋال (پارسچە)
dzugan جۇگان، جۇۋان (پارسچە)
gaga گۇۋاھ (پارسچە)
handurga ھاندۇۋا (پارسچە)
hogā(n)tʃa ھاۋانچا (پارسچە)
zenigar جانىۋار (پارسچە)

gaŋ	ۋاڭ (خەنزۇچە)
raga	راۋا، ئىجاۋەت (پارسچە)
gado	ۋادو (خەنزۇچە)
taraga	تەرەۋى (ئەرەبچە)
pergane	پەرۋانە (پارسچە)
jugaŋ	ياۋاش (پارسچە)
tagar	تاۋار
suga -	سۇۋماق

△ tam sugudum تام سۇۋىدىم
uga ق. ئو. < ئۇۋا

(قاراڭ: م. «قەشقەرى، تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم،

86-بەت.)

[ε] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملاردا:

berεq	ۋاراق (ئەرەبچە)
gex	ۋاقت (ئەرەبچە)
gexliq	ۋاقىتلىق
egεl~agal	ئاۋۋال (ئەرەبچە)
gexwε	ۋەخپە (ئەرەبچە)
gεdε	ۋەدە (ئەرەبچە)
tapaget	تاپاۋەت (ئەرەبچە)
gøsijet	ۋەسىيەت (ئەرەبچە)
gøzyr	ۋەزىر (ئەرەبچە)
gupa	ۋاپا (ئەرەبچە)
gysε	ۋاسا؟
døge	دېۋە (پارسچە)
møge	مېۋە (پارسچە)

øgē(n) كەمچىلىك ئەۋەن،
 røgē(n) رەۋەن (پارسچە)
 dzagē(n) جاۋالغ (ھارۋا جابدۇقى)، (خەنزۇچە)
 تۆۋەندىكى سۆزلەر ئەسلىدە [b] ياكى [p] تاۋۇشلىرى بىلەن
 تۈزۈلگەنلىكتىن، گەرچە كېيىن بۇ تاۋۇشلار [w] بىلەن نۆۋەتلەشكەن
 بولسىمۇ، ئۇلارنى [g] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرمەي [w] بىلەن، ئاز بىر
 قىسمىنى [j] بىلەن تەلەپپۇز قىلدۇ. مەسىلەن:

tēlwē تەلۋە، سارالغ (پارسچە)
 sawa- ساۋماق (ئۇيغۇرچە)

△ sawap salidiḅā(n) tursa

tøwē توۋا (ئەرەبچە)
 dzuwa جۇۋا (ئەرەبچە)
 ʃawak چاۋاك (پارسچە)
 tawla- تاۋلىماق (پارسچە+ئۇيغۇرچە)
 ʃowat چاۋات (پارسچە)
 ʃujuq چىۋىق (پارسچە)

تۆۋەندىكى سۆزلەر تەقلىد سۆز ياكى ئۈندەش سۆزلەر بولغىنى
 ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [w] تاۋۇشىنى [g] بىلەن
 نۆۋەتلەشتۈرۈش ئادەت ئەمەس. مەسىلەن:

wəŋ-wuŋ قارا ھەرىنىڭ ئۇچقاندا چىقارغان تاۋۇشى
 dziwirla - ۋىچىرلىماق

△ quʃqaf dziwirlaɟdu. قۇشقاچ ۋىچىرلايدۇ.

waj-waj ۋاي-ۋوي (ئۈندەش سۆز)
 تۆۋەندىكى سۆزلەردە [w] تاۋۇشىنىڭ نېمىشقا [g] بىلەن
 نۆۋەتلەشمىگەنلىكى ياكى [j] بىلەن نۆۋەتلەشكەنلىكى يۇقىرىدا
 ئېيتقىنىمىزدەك بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ ئېنىق بىر فونېتىكىلىق

شارائىتقا ئاساسلانمىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. مەسىلەن:

tʃujla-	چوۋۇماق (ئۇيغۇرچە)
dzowa -	چوۋۇماق
△dzowaptila	چوۋاپتىلا
java	ياۋا
elwək	ئەلۋەك، مول
quwaq	كاۋاك
dowla-	دۆۋلىمەك
alwarj	ئالۋان

r/ɾ نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە ھەرقانداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئەدەبىي تىلدىكى تىل ئۇچى تىترەڭگۈ ئۈزۈك تاۋۇش [ɾ] ئورنىغا تىل ئۇچى قايرىلما ئۈزۈك تاۋۇش [r] قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۈزۈك تاۋۇش ئەگەر [i] تاۋۇشى بىلەن بوغۇم ھاسىل قىلسا [ɹ] تاۋۇشىنىڭ تىل ئوتتۇرا سەل پەس ۋارىيانتىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

sir	سىر
bir	بىر
qir	قىر
kir -	كىرەك
ʃir	شىر

z/ʒ نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [z] تاۋۇشىنىڭ [ʒ] بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى يوق. تۆۋەندىكى سۆزلەردە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش ئالدىدىكى [z] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ilmā(n)	ئىلمان
---------	--------

ilik	يىلىك
ilqa	يىلقا
in, qojni ini	ئىن ، قوينىڭ ئىنى
it-	يىتمەك
△iti(p) ketti	يىتىپ كەتتى
id	ھىد، پۇراق
△idi kilidu	پۇرقى كېلىدۇ
idi-	يىدىماق، بۇزۇلۇپ پۇراپ قالماق
idiq	يىدىغان، بۇزۇلۇپ پۇرىغان
ilwiz	يىلپىز
ildam	ئىلدام
ilā(n)	ئىلان
iltiz	يىلتىز
yz	يۈز (ئەزا)

△ yzymde jamiŋim, tɵfymde uluŋum joq.

نۆۋەتلىشىشى w/p,b

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [p], [b] تاۋۇشلىرى [w] بىلەن

نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

iwadət	ئىبادەت (خاس ئىسىم)
musijwət	مۇسبەت
qawaq	قاپاق (ئۆسۈملۈك)
qawaq	قاپاق (كۆزنىڭ قاپىقى)
kiwək	كېپەك
gexwə	ۋەخپە
təwə	تۆپە

△ɵjni təwisi

ئۆيىنىڭ تۆپىسى

ilwiz يىلىپىز
 tawila- تاپىلىماق، تاپىلاش
 burwɛtʃilɪk غۇربەتچىلىك
 qawartqu قاپارتقۇ
 j/p, w

tʃuɟuq چىۋۇق
 kɔjɟk كۆپۈك

t/tʃ نۆۋەتلىشىشى
 مۇنداق نۆۋەتلىشىش سۆز بېشىدا، ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ
 ئالدىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

tiʃ چىش
 tiʃlɛ- چىشلىمەك، چىشلەش
 tyʃ- چۈشمەك، چۈشۈش
 tyʃyrgyʃ چۈشۈرگە (تۈگمەننىڭ چۈشۈرگىسى)
 tyʃ ~ kɔr چۈش، چۈش كۆرمەك
 tyʃkɛr- چۈشكۈرمەك، چۈشكۈرۈش
 tuʃa- چۈششمەك، چۈششەش
 tuʃaq چۈششەك

dz/tʃ نۆۋەتلىشىشى
 ئۈنچە

ɣndzɛ
 Δɣndzɛ bøk ئۈنچىلىك بۆك

jɛpɪndzɛ يېپىنچا

tygɛndzɛ تۈگەنچە

ylgyrdzɛ ئۈلگۈچە، توپ

Δylgyrdzɛ satti ئۈلگۈچە ساتتى

bitɪndzi بىرىنچى (تەرتىپ سان)

تۆۋەنلىشىش /s/ نۆۋەتلىشىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [s] ئورنىغا [ʃ] قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ʃā(l)ɖa

سالجا

bɛʃɛj

بەسەي

ʃɛjpuŋ

سەيپۇڭ

ʃā(n)ʃ-

سانچىماق

Δjiŋɛ ʃā(n)ʃiwaptu

يىڭنە سانچىۋاپتۇ

j/h نۆۋەتلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش [i] نىڭ ئالدىدا كەلگەن

[h] تاۋۇشى [j] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

jiɱar-

ھىمىر- ھىمىرمەك، ھىمىرىش

يىمىر- يىمىرمەك، يىمىرىش

jikɑjɛ

ھېكايە

jisap

ھېساب

bijiʃ

بېھىش

ʃijit

شېھىت

jimit

ھېمىت (كىشى ئىسمى)

b/p,w نۆۋەتلىشىشى

bat-

پات-، پاتماق، پېتىش

Δaltɛ taxtiɖɑ batmisa

ئالتە تاختىغا پاتمىسا...

barqira-

ۋارقىرماق، ۋارقىراش

p/b

pisat

بېسات

puqa

بۇقا

ɕ/q نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدىغان سۆزلەر:

ɕuduq

قۇدۇق

Δ basma kuduq	باسما قۇدۇق
kada-	قادا - ، قادىماق ، قاداش
kadal-	قادل - ، قادالماق ، قادىلىش
kulup	قۇلۇپ
kaf/a	قاشا
kaz-	قاز - ، قازماق ، قېزىش
kajla-	قاي - ، قايماق ، قېيىش
قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدا ɤ/q نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلمەيدۇ .	
ئەدەبىي تىلدا ئاخىرىدا $[\text{ɤ}]$ تاۋۇشى كەلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر قۇمۇل شېۋىسىدە $[\text{q}]$ بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:	
ulaq	ئۇلاق
at - ulaq	ئات - ئۇلاق
ulaq	ئۇلاق
Δ ulaq ā(ɤ)ramtʃa	ئۇلاق ئارغامچا
ajaq	ئاياغ
fir aq	چىراغ
daq	داغ
ɤ/x نۆۋەتلىشىشى	
kidzalet	خىجالەت
kurɖzun	خۇرجۇن
kodza	خوجا
④ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى	
قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپىنچە جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلاردا ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. بۇلار:	
irwajim	r/b ئىبراھىم (كىشى ئىسمى)
arwo(j)	ئابروى

qilwε	1/b قبلە
qalmaʃ -	1/m قاملاشماق
netwε	r/w نەۋرە
εrwε	ئەۋرە
terwε-	تەۋرىمەك
tō(ɔ)laq	ɔ/l تولغاق
ā(ɔ)ramʃa	ɔ/r ئارغامچا

(كېيىنكى ئىككى مىسالدا [r], [l] تاۋۇشلىرى بىلەن [ɔ]
تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغاندىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ قالغان
[ɔ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.)

ʃigile	g/l چىلگە
maqratlīq <	q/r قەبرىستانلىق، مرقەد. ئە. < مارقاتلىق
tyrkŷk < tyrŷyk < tywryk	r/w تۈۋرۈك
qapilaq < qalpaq	p/l قالپاق

⑤ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى
كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

homur	ئۆمۈر
heziz	ئەزىز
hezizlap	ئەزىزلەپ
heqil	ئەقىل
heqilliq	ئەقىللىق
hedzεp	ئەجەپ
hosma	ئوسما
«ula- — ھۇۋلا-»	لېكىن، «ø1 — ھۆل»، «εlep — ھەلەپ»، «ula- — ھۇۋلا-»
سۆزلىرىنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى قوشۇلمايدۇ.	

[g], [k] تاۋۇشلىرىنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى
 تۆۋەندىكى سۆزلەردە [k], [g] تاۋۇشلىرى كۆپىيىپ قالدۇ.
 مەسىلەن:

ياڭاق jaŋbaq

سىڭىر siŋgir

ق. ئۇ. < tʃymgen چىمەن tʃigmɛ(n)

⑥ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى

قۇمۇل شېۋىسىدە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيىسى بىر قەدەر كۆپ، كۆپرەك كۆرۈلىدىغانلىرى:

z, ʃ, tʃ, t/s

ئاتسۇن < assun

ئاجسا < assa

ئاشسىز < assiz

يازسام < jassam

n/b, m, l, t

(يېرىم ئاسسىمىلياتسىيە) ئۈنبەش < ombɛʃ

كۈنلۈك < kyllyk

مەنمۇ < memmu

تۆۋەندىن < tɔwette(n)

يۇقىرىدىن < joqutte(n)

كاساتچىلىق < kasatʃiliq

سائەتچى < saɛtʃi

ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

g/b ~ ɲ ئاسسىمىلياتسىيىسى

توغغۇز < toŋɣuz

قوغغۇز < goŋɣuz

tʃaŋgiz ~ tʃaŋgiz

چاڭگىز (بىر خىل دەرەخ)

t/1

tattiq

تاتلىق

c. قۇمۇل شېۋىسىدىكى ئاھاڭداشلىق

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

قۇمۇل شېۋىسىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئاھاڭداشلىقى باشقا دىئالېكت ياكى شېۋە رايونلىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. لېكىن، سۆزلەرنىڭ 2-، 3- بوغۇملىرىدا [e], [ø], [o] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىدىغانلىقى جەھەتتىن باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئالاھىدىلىكى، سۆزلەرنىڭ 2-، 3- بوغۇملىرىدا [ø], [o] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى ئاتۇش شېۋىسى ۋە تارىم (دولان) شېۋىلىرىدە ساقلىق بىر قانچە سۆزدەلا كۆرۈلىدۇ، لوپنۇر دىئالېكتىدا بولسا، تۈپ ياكى ياسالما سۆزلەردىن تارتىپ تاكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشلىرىگىچە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا [ø], [o] تاۋۇشلىرىنىڭ بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ. لېكىن، قۇمۇل شېۋىسىدە مۇنداق ئەمەس. قۇمۇل شېۋىسىدە 2-، 3- بوغۇملىرىدا [ø], [e], [o] كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇملىرى ھەممىلا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

قۇمۇل شېۋىسىدە 2-، 3- بوغۇملىرىدا [ø], [e], [o] كېلىدىغان سۆزلەرنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.
a. خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر:

tʃɛ(j)do

چەيدو

dozo

روناتى تاپمايدىغان

zixo

باي

saxo

گومۇش

xofo

دەرھال

b. ئاخىرقى بوغۇمى [u], [y], [i] تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ بوغۇم ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغانلىقتىن مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلار [ø], [e], [o] گە ئايلىنىپ كەتكەن سۆزلەر ([n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا كەلتۈرۈلگەن مىساللارغا قاراڭ.)

c. 2-, 3- بوغۇملىرى [a], [ε] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بولسىمۇ مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە مەلۇم تاۋۇشلار چۈشۈپ قېلىپ، [a] تاۋۇشى [o] غا، [ε] تاۋۇشى [ø] گە ئۆزگەرگەنلەر.

byl̥ø < bil̥egy	بىلەي < ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
tømyrø < tømrey	تەمرەتكۈ < ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
pyt̥ø	پوتەي	ئەدەبىي تىلدا:
køšø < kōzegy	كۆسەي < ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
bozō < buzaŋu	موزاي < ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
tor̥ø	توغرىغۇ	ئەدەبىي تىلدا:
toro	تورۇا	ئەدەبىي تىلدا:
dzolo	چۇلۇۋۇر	ئەدەبىي تىلدا:

d. يۇقىرىقى دائىرىگە كىرمەيدىغانلار:

endo	غەيرىي
ergol	ۋېنتا
batforo ~ matforo	ئاچا تۇياق ماللارنىڭ تۇياق ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك
bøtʃø ~ møtʃø	ئېرىمچىكنىڭ بىر خىلى
pøʃø	تىلىنى چاپناپ سۆزلەيدىغان كىشى
tøtø	تۆتۈتلەپ سۆزلەيدىغان كىشى
qirto	ئورۇق، ئاۋاق

ئولاش-چولاش qiqo -maʃu

② سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى قۇمۇل شېۋىسىدە تەركىبىدە [k], [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرى كۆپىنچە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ قېلىپلاشقان. تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىرى ئاز. مەسىلەن:

كورە kørɛ

داڭگال dɛŋgɛl

غۇزمەك - غۇزمەك dzɛŋgɛl

چاڭگال tʃɛŋgɛl

كالىپۇك kɛlpyk

چوكا tʃɔkyʃ

كونا kɔnɛ

گوللىماق gɔllɛ -

گۇڭگۇرت gygyt

ھەتتا بەزى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە سۆزلەردىمۇ مۇشۇ ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كوي ~ يۈەن kɛj

ئاكا ɛkɛ

تاماکا tɛmkɛ

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ قېلىپلاشقانلىرى:

كالتە kaltɔ

كەم kam

كاككۇك kakkuk

گۈمبەز gumbat

گۇناھىم guna gunajim گۇناھ

III قۇمۇل شېۋىسىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

1. ئىسىملاردا كېلىش قوشۇمچىلىرى

① قۇمۇل شېۋىسىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-niŋ» ۋە «-ni» شەكلىدە ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

mini kəzym	مېنىڭ كۆزۈم
sini øjyŋ	سېنىڭ ئۆيۈڭ
taŋni befi	تاشنىڭ ئۈستى (تۆپىسى)
kolni befiɖa	غولنىڭ بېشىدا

② ئەگەر جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ئوخشاش بىر سۆزدىن بولغان بولسا، مۇنداق خەۋەر چۈشۈپ قېلىپ، شۇ خەۋەرنىڭ قارانتۇچىسى سۈپىتىدە ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن سۆز «-niŋ» بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

bu øj miniŋ (øjym)	بۇ ئۆي مېنىڭ ئۆيۈم
dewu turɕɑ(n) ɔ(ɕ)laŋ siniŋ (ɔ(ɕ)luɕuŋ)	ئاۋۇ تۇرغان ئوغلاق سېنىڭ ئوغلىقىڭ

③ شۇنىڭدەك ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن سۆزدىن كېيىن $min\bar{e}(n) \sim wil\bar{e}(n)$ ، $yt\bar{\theta}(n)$ قاتارلىق ياردەمچى سۆزلەر كەلسىمۇ، ئىگىلىك كېلىش «-niŋ» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بىلەن بارامسەن؟ $miniŋ wil\bar{e}(n) \sim min\bar{e}(n) barams\bar{e}(n)?$

سېنىڭ ئۈچۈن $\text{sinil} \quad \text{y}\text{f}\text{ø}(\text{n})$

④ ئەگەر ئىگىلىك كېلىش خەۋەر ئورنىدا كېلىپ ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە «-ki» قوشۇمچىسى قوشۇلىدىغان بولسا، كېلىش فورمىسى «-ni» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئۆي بىزنىڭكى $\text{bu} \quad \text{øj} \quad \text{bizniki}$

⑤ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى سۆزلەردىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ماس ھالدا «-nyŋ, -nuŋ» شەكلىدەمۇ كېلىدۇ. ئىگىلىك كېلىش فورمىسىنىڭ مۇنداق ئارىلاش قوللىنىلىشى توغرىسىدا ئىككى خىل مۆلچەر بار. بىرى يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك سۆز ياكى قوشۇمچىلار ئاخىرىدىكى $[\text{n}]$ تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قالغىنىدەك، سۆز ئاخىرىدىكى $[\text{ŋ}]$ نىڭمۇ چۈشۈپ قالغانلىقى بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىرى خۇددى لوپنۇر دىئالېكتى، مۇرتۇق شېۋىسى، پاخپۇ شېۋىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا كۆرۈلگىنىدەك بىر قەدىمكى ئارىلاشما ھالەت بولۇپ، بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ھازىرقى قۇمۇل شېۋىسىدە سارقىندى سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان بولسا كېرەك. «-niŋ» ئورنىغا «-ni» قوللىنىشنىڭ شەرتلىرى ئېنىق بولمىغىنىغا قاراپ، بىز كېيىنكى مۆلچەرنى مۇۋاپىقمىكىن، دەپ قارايمىز.

چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-din» بولۇپ، يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە $[\text{n}]$ چۈشۈپ قالغاچقا $\text{-de}(\text{n})$ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نېرناسىدىن كەلدىم $\Delta \text{nernaside}(\text{n}) \quad \text{keldim}$

ئۆيدىن تالاغا چىقتىم $\Delta \text{øjde}(\text{n}) \quad \text{tala\text{c}a} \quad \text{fixtim}$

بۇلاردىن باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش.

$\text{a} \sim \text{u}, \text{s}\bar{\text{e}}(\text{n}), \text{m}\bar{\text{e}}(\text{n})$ قاتارلىق شەخس ئالماشلىرى يۆنىلىش

كېلىش بىلەن تۈرلەنسە « māŋba — maŋba، ساڭا، — saŋba — aŋba — ئۇنىڭغا » شەكلىدە بولىدۇ.

Δ aŋba tʃetʃilɔ̃(n), muŋba tʃetʃilɔ̃(n)...

ئۇياققا چېچىلغان، بۇياققا چېچىلغان.

2. ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. پەقەت 2-شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈكىدە ئازراق پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرى (بىرلىك) $\text{øzl}\bar{\epsilon}(r)\text{niŋ kitapli}r\bar{i}$
 ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرى (بىرلىك) $\text{øzli}r\bar{i}\text{niŋ kitapli}r\bar{i}$ $\sim$ $\text{øz(l)}i\text{riniŋ kitapli}r\bar{i}$
 ھەر بىرلىرىنىڭ كىتابلىرى (كۆپلۈك) $\text{øzl}\bar{\epsilon}(r)\text{l}\bar{\epsilon}r\text{niŋ kitapli}r\bar{i}\bar{\epsilon}(r)$

3. سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

① سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى
 - erek , - araq // - raq , - rek قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

keryrek	جىقراق، كەڭرەك
tō(ɔ)raq	توغىراق
susaraq	سۇسراق
kitfigerek	كىچىكرەك
qaramturaraq	قارامتۇلراق
itligerek	ئىتتىكرەك
mā(ɔ)durluaraq	ماغدۇرلۇقراق

sexijetək

سېخىراق

② سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەندىن باشقا، سۈپەتلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى ئاخىرىغا [p] قوشۇپ تەكرارلاش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن [z] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۈپەتلەردە [p] ئورنىغا [w] قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

jawjeʃil

ياپېشىل

jewjinik

يېپىيىنىك

jawjalat

ياپىيالاڭ

jawjaʃ

ياپىياش

jowjoruq

يويپورۇق

jowjok̄(n)

يويپوغان

juwjumulaq

يۇيۇمىلاق

jewjessi

يېپىيىسى

③ بۇلاردىن باشقا بەزى سۈپەتلەرنىڭ مەلۇم ئۈزۈك تاۋۇشىنى تەكرارلاش (ياكى سوزۇپ ئېيتىش) بىلەنمۇ سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

jeqe(n)

يېقىن

jeqqe(n)

ناھايىتى يېقىن

igiz

ئېگىز

iggez

ناھايىتى ئېگىز

4. ئالماشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

كىشىلىك ئالماشلىرىدىن ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئۈچۈن siz،

sē(n) قوللىنىلغاندىن باشقا، ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن $\phi z l \bar{e}(r)$ ياكى

$\phi z(l)iri \sim \phi z l \bar{e}(r) | \bar{e}(r)$ كۆپلۈكتە $\phi z l \bar{e}(r) | \bar{e}(r)$ ياكى $\phi z(l)ir(i) | \bar{e}(r)$

$\phi z(l)ir(i) | \bar{e}(r)$ قوللىنىلىدۇ. $\phi z l \bar{e}(r) | \bar{e}(r)$

كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن fu, bu, u لار بىلەن بىرلىكتە y, de, e, fy, by قاتارلىقلار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ewu	ئاۋۇ
dewu	ئاۋۇ
denε ~ deginε	ئەنە
debyt	ئاۋۇ، ئەۋۇ
defu	ئاشۇ
deyt	ئۇ يەر
defyt	ئاشۇ يەر
byt	بۇ ياق، بۇ يەر

△bytniŋki syji

بۇ ياقنىڭ سۈيى

bytte ~ pytte	بۇ يەردە
bytkε ~ pytkε	بۇ ياققا
byttø(n)	بۇ ياقتىن
byjzi < bujyzi	بۇ ياق، بۇ تەرەپ
buʒunut	بۇ يەر، بۇ ياق
fyt	شۇ ياق، شۇ يەر
fyzji < fujyzi	ئاشۇ تەرەپ
yt	ئۇ ياق، ئۇ تەرەپ
ytke	ئۇ ياققا
ytte	ئۇ ياققا
defytte	ئاۋۇ ياققا

ئوخشىتىش ئالماشلىرىدىن ئالاھىدىلىرى:

funaq	شۇنداق
anaq	ئانداق
monaq	مۇنداق

enacq ~ efnacq	ئاشۇنداق
defnacq	ئاشۇنداق
dewnacq	ئاشۇنداق
mafnacq	مۇشۇنداق
majnacq	مۇشۇنداق
maftacq	مۇشۇنداق

ئەگەر «funacq» ئالمىشى ئاشۇرۇش رەۋشى ئورنىدا كەلسە
 «funnacq» شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

funnacq tʃirajliq شۇنداق چىرايلىق

سوراق ئالماشلىرىدىن ئالاھىدىلىرى:

qajnacq ~ qanacq	قانداق
qatʃā(n)	قاچان
nette	نەدە
qette	قەيەردە
qetke	قەيەرگە

سوراق ئالماشلىرىدىن nime·ne·kim قاتارلىقلار كۆپىنچە
 dur>do قوشۇمچىسى بىلەن قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

nedo	قەيەر، نە؟
kimdo	كىم؟
nimido	نېمە؟
qejyzdido?	قاياقتا؟
netto	نە؟ قەيەر؟
qesido	قايسى؟

«neme·kim» ئالماشلىرى «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تىمۇ
 ئاخىرىغا «du» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنگەن. قا: بە. ت: II توم،
 2566-بەت «كىمدۇ»، 2577-بەت «نېمدۇ».

5. پېئىل ئۆزەكلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى

قۇمۇل شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئۆزەكلىرىدە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلىدۇ.

①. ئىمكانىيەت تۈسلۈك ئۆزەك $a - \epsilon - j - l$ لىق رەۋىشداشلارغا « al » پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسىمۇ، لېكىن رەۋىشداشنىڭ بۇ قوشۇمچىلىرى تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ، باشقا شېۋىلەردىكىدەك « al » پېئىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە « el » گە ئايلىنىشى يوق. مەسىلەن:

$bil\bar{a}(l)majm\bar{e}(n)$	بىلەلمەيمەن
$k\bar{o}tyr\bar{a}(l)majm\bar{e}(n)$	كۆتۈرەلمەيمەن
$jiti/\bar{a}(l)mi\bar{o}\bar{a}(n)$	يېتىشەلمىگەن
$at\bar{a}(l)miduq$	ئاتالمىدۇق
$d\bar{a}majm\bar{e}(n) < d\epsilon jalmajmen$	دەپەلمەيمەن

②. ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىللارنىڭ p -لىق رەۋىشداش شەكلىگە jat پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسىمۇ، لېكىن جانلىق تەلەپپۇزدا مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن ئەدەبىي تىل بىلەن خېلىلا پەرقلىق تۈس ئالغان، يەنى بۇ ئۆزەكتە رەۋىشداشنىڭ $[p]$ تاۋۇشى، jat پېئىلىدىكى $[a]$ تاۋۇشى ۋە بۇ پېئىلنى رەۋىشداشقا ئايلاندۇرىدىغان « a » قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن « $ojla -$ ئويلا» پېئىلىنى ئالسا، ئۇنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى « $ojla(p)j(a)t(a)$ » بولىدۇ، « $k\bar{o}r -$ كۆر» پېئىلىنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى « $k\bar{o}ry(p)j(a)t(a)$ » بولىدۇ.

بۇ ئۆزەكتىن ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى ياسالسا، ئۇنىڭ

بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكلى، سوراق شەكلى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

بولۇشلۇق شەكلى

ئويلا- ئويلا-

ئويلاۋاتىمىز ojlaɣttimiz ئويلاۋاتىمەن ojlaɣttimɛ̃(n)

ئويلاۋاتىسىلەر ojlaɣttisilɛ̃(r) ئويلاۋاتىسەن ojlaɣttisɛ̃(n)

ئويلاۋاتىسىز ojlaɣttisiz

ئويلاۋاتىدىلا ojlaɣttila

ئويلاۋاتىدۇ ojlaɣttu

ئويلاۋاتىدۇ ojlaɣttu

ئىشلە- ئىشلە-

ئىشلەۋاتىمىز iɭliɣttimiz ئىشلەۋاتىمەن iɭliɣttimɛ̃(n)

ئىشلەۋاتىسىلەر iɭliɣttisilɛ̃(r) ئىشلەۋاتىسەن iɭliɣttisɛ̃(n)

ئىشلەۋاتىسىز iɭliɣttisiz

ئىشلەۋاتىدىلا iɭliɣttila

ئىشلەۋاتىدۇ iɭliɣttu

ئىشلەۋاتىدۇ iɭliɣttu

كۆر- كۆر-

كۆرۈۋاتىمىز kɵryɣttimiz كۆرۈۋاتىمەن kɵryɣttimɛ̃(n)

كۆرۈۋاتىسىلەر kɵryɣttisilɛ̃(r) كۆرۈۋاتىسەن kɵryɣttisɛ̃(n)

كۆرۈۋاتىسىز kɵryɣttisiz

كۆرۈۋاتىدىلا kɵryɣttila

كۆرۈۋاتىدۇ kɵryɣttu

كۆرۈۋاتىدۇ kɵryɣttu

jul-	يۈل -		
julujt̪tim̪(n)	يۈلۈۋاتىمەن	julujt̪timiz	يۈلۈۋاتىمىز
julujt̪tis̪(n)	يۈلۈۋاتىسەن	julujt̪tis̪il̪(r)	يۈلۈۋاتىسىلەر
julujt̪tisiz	يۈلۈۋاتىسىز		
julutt̪ila	يۈلۈۋاتىدىلا		
julujt̪tu	يۈلۈۋاتىدۇ	julujt̪tu	يۈلۈۋاتىدۇ

jɛ-	يە -		
jiɛt̪tim̪(n)	يەۋاتىمەن	jiɛt̪timiz	يەۋاتىمىز
jiɛt̪tis̪(n)	يەۋاتىسەن	jiɛt̪tis̪il̪(r)	يەۋاتىسىلەر
jiɛt̪tisiz	يەۋاتىسىز		
jiɛt̪t̪ila	يەۋاتىدىلا		
jiɛt̪tu	يەۋاتىدۇ	jiɛt̪tu	يەۋاتىدۇ

بولۇشسىز شەكلى

ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى يەقەت يىلتىزغا (ئۆزەككە ئەمەس) «-mɛj ، -miz» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ياسالغاندىن كېيىن، ئۆزەك ياسىغۇچى «-jat» ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

jimij̪t̪tim̪(n)	يېمەيۋاتىمەن
dimij̪t̪tim̪(n)	دېمەيۋاتىمەن

samajttisē(n)	ساتمايۋاتىسەن
kō(r)mijttu	كۆرمەيۋاتىدۇ
aʃā(l)majttu	ئاچالمايۋاتىدۇ
kōrynmijttu	كۆرۈنمەيۋاتىدۇ
سوراق شەكلى	

ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلىنىڭ سوراق شەكلى ئۆزەك ياسىغۇچى -jat پېئىلىدىن كېيىن سوراق قوشۇمچىسى «-am // -em» قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسلەن:

iʃlijttammē(n) ~ iʃlijttamdimē(n)	ئىشلەۋاتامدىمەن
kōryjttammē(n) ~ kōryjttamdimē(n)	كۆرۈۋاتامدىمەن
iʃlimijttammē(n) ~ iʃlimijttamdimē(n)	ئىشلىمەيۋاتامدىمەن
kō(r)mijttammē(n) ~ kō(r)mijttamdimē(n)	كۆرمەيۋاتامدىمەن
ā(l)majttammē(n) ~ ā(l)majttamdimē(n)	ئالمايۋاتامدىمەن
ئەگەر مۇنداق ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك -bol-, -qal-, -sal-, -al-, kēl-, -qil- قاتارلىق [1] بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللاردا ھاسىل بولسا، ئۇچاغدا [1] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئارقىلىق تېخىمۇ ئىخچام تۈسكە كىرىدۇ. مەسلەن:	

e(l)jttu	ئېلىۋاتىدۇ
se(l)jttu	سېلىۋاتىدۇ
qe(l)jttu	قېلىۋاتىدۇ
ki(l)jttu ~ ke(l)jttu	كېلىۋاتىدۇ
qi(l)jttu	قىلىۋاتىدۇ
bu(l)jttu	بولۇۋاتىدۇ
qi(l)jttammē(n) ~ qi(l)jttamdimē(n)	قىلىۋاتامدىمەن
qi(l)jttamla	قىلىۋاتامدىلا
qi(l)jtti/amlā	قىلىشىۋاتامدىلا

قىلىۋاتامدۇ qi(1)jttamdu
ئەدەبىي تىل تەسىرىگە يولۇققانلاردا بۇ ئۆزەك ۋە ئىزچىل
ھازىرقى زامان پېئىلى ئەدەبىي تىلىدىكىدەك ياسىلىدۇ.

③ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى -a ، -ε // -j -لىق
رەۋىشداشلارغا «ber-» پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.
تەلەپپۇزدا بۇ پېئىلىنىڭ ئاخىرقى [r] تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، [b]
تاۋۇشى [w] بىلەن ئۆۋەتلىشىدۇ.

بۇ پېئىل چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك مەنىسىنى ئىپادىلىگەندە
«ber-» دىن ئالدىن بىر «li» بوغۇمى (نېمىدىن ئۆزگىرىپ
كەلگەنلىكى توغرىسىدا ھازىرچە ئىزدىنىپ كۆرۈلمىدى) كۆپىيىدۇ.
مەسىلەن:

سالۋەرگەن salaliwē(r)gē(n)
ئاپىرئۇبرىدۇ apiraliweridu
كېتىۋېرىدۇ kitēliwiridu
قويۇۋەرمەمدۇ؟ qojaliwē(r)mēmdu?

ئەگەر «li» بوغۇمى قوشۇلمىسا، ھەرىكەتنىڭ پۈتۈنلەي
ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرۈپ، ئەدەبىي تىلىدىكى «-at ~ -et»
پېئىلىنىڭ بىلدۈرگەن مەنىسىگە يېقىن بىر مەنىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

قىلىۋەتسىلىچۇ qilawē(r)slēki
تۈگىتىۋەتسەم tygytēwē(r)sēm
قومۇرۇۋەتكەن qopurāwē(r)gē(n)
ماڭدۇرۇۋەتسەم maŋdurāwē(r)sēm
سېتىۋېتەيلى satāwirijniŋ
بېسىۋەتسە basāwē(r)sē
چىقىرىۋەتتى ŋiqirāwē(r)di

بارغۇسىز قىلىۋەتتى. $\Delta b\bar{a}(\tau)\delta usiz\ qil\bar{a}w\bar{e}(\tau)di.$

$\Delta altin\bar{d}zi\ aj\ b\bar{o}(l)\delta anda\ qoj\bar{a}wiridu.$

ئالتىنچى ئاي بولغاندا قويۇۋېتىدۇ.

بۇلاردىن باشقا $k\bar{e}t-$ ، $qal-$ ، $ta\bar{s}la-$ ، $sal-$ ، $baq-$ پېئىللارمۇ تۈسلۈك ئۆزەكلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن،
 $j\bar{e}(p)paxsilirik$ ، $urup\ ta\bar{s}la$ ، $eqip\ k\bar{e}tti$ ، $e\bar{s}irlap\ qaldi$
 $d\bar{e}p\ sald$ دېگەنلەردىكىدەك. لېكىن، بۇلار تېخى سىنتېتىك
فورمىغا ئايلانمىغانلىقى ئۈچۈن ئايرىم توختالمىدۇق.

6. پېئىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلى
بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن
تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە $-duq$ ، $-tuq$ قوشۇلىدۇ، ئالدى
سوزۇق تۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە $-tyk$ ،
 $-dyk$ قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

$tepi/i(p)\ qalduq$	تېپىشپ قالدۇق
$joqajni\bar{b}a\ \bar{o}t\bar{t}yk$	يۇقىرىغا ئۆتتۇق
$bildyk$	بىلدۇق
$k\bar{e}t\bar{t}yk$	كەتتۇق
$j\bar{i}dyk$	يېددۇق
$\bar{o}tk\bar{e}r\bar{d}yk$	ئۆتكۈزدۇق

② ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر
پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۈچۈن تىل ئالدى
سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى
ئۆزەكلەرگە $-ti\eta l\bar{e}(\tau)$ ، $-di\eta l\bar{e}(\tau)$ قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

مەسلەن:

tølidinlɛ(r)

تۆلىدىڭلار

kettinlɛ(r)

كەتتىڭلار

③ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر
 پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ سوراق شەكلىدە
 ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى $la(r)$ ، $lɛ(r)$ دىكى $[a]$ ، $[ɛ]$
 ئاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ. مەسلەن:

amā(n) kəlləmu?

ئامان كەلدىلمۇ؟

salamet qollāmu?

سالامەت قوندىلمۇ؟

ytkε bā(r)lāmu?

ئۇياققا باردىلمۇ؟

④ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى
 (a شەكلى) نىڭ بولۇشىنى فورمىسى «-mij» رەۋىشىدىكى ئارقىلىق
 ئىپادىلىنىدۇ. مەسلەن:

dimijmɛ(n) ~ dimijdimɛ(n)

دېمەيمەن

kitmijdu

كىتەلمەيدۇ

kɛ(l)mijɛ(n)

كەلمەيسەن

⑤ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر
 پېئىلى (a شەكلى) نىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك سوراق
 شەكلى يىلتىزدىن كېيىن $-m$ // $-am$ ، $-em$ قوشۇلۇش بىلەن
 ياسىلىدۇ. مەسلەن، تۆمۈرتىدە:

tʃyʃemmɛ(m)

چۈشەمدىمەن

demmɛ(n)

دەمدىمەن

kʈʃemmizki

كۆچەمدىمىزكى

alammiz

ئالامدىمىز

qorumamimiz

قورۇمامدىمىز

توشۇدا:

batamdimiz ~ barammiz

بارامدىمىز

bā(r)mamdimiz ~ barammiz

بارامامدىمىز

چۈشەندىمىز $tʃyʃəndimiz \sim tʃyʃəmmiz$

⑥ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن زامان خەۋەر پېئىلى (b شەكلى) $-er, -ar // -r$ - قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ، $[r], [l]$ بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلاردا كۆپىنچە $-yr, -ur$ قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

qilur	قىلار
kilyr $\sim$ kilet	كېلەر
alur	ئالار
qalur	قالار
tʃalur	چالار
salur	سالار
bilyr	بىلەر
bilyrmiz	بىلەرمىز
bolur	بولار
tʃiqur	چىقار
biryr $\sim$ birer	بېرەر
turur	تۇرار
orur	ئورار
terur	تېرەر
barur	بارار
tapur	تاپار
jər	يەر
kitər	كىرەر
kilē(r)jili	كېلەر يىلى

قار بۈگۈن كېتەر $\triangle bygø(n) kitē(r) qar$

$\triangle hoga monaxla wō(1)sa, ot jəp tojupmu qalur.$

ھاۋا مۇشۇنداقلا بولسا، (ماللار) ئوت يېپ، تويۇپمۇ قالار.

ئۇنى ئالغىلى بولارمۇ؟ $\Delta uni \bar{a}(l) \bar{b}ili \text{ bolurmu?}$

بازار ئوپىنار ئىدۇق. $\Delta baz\bar{a}(r) \text{ ojnar}duq$

بولار - بولماس ئىش. $\Delta bolur - b\bar{o}(l)mas \text{ i\bar{s}}$

ئەگەر «je-, de-» پېئىللىرى ئىمكانىيەت تۈسلۈك ئۆزەك ئارقىلىق مۇشۇ راي بىلەن تۈرلەنسە، تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

يېپىلەيدۇ $jalu\bar{r}$

دېپىلەيدۇ $dalu\bar{r}$

⑦ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس بىرلىكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزغا ياكى ئۆزەكلەرگە $-iz$ قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ، ئاخىرى $[ε]$ بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلاردا مەزكۇر $[ε]$ تاۋۇشى $[i]$ غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىچى $it\bar{f}ij$ - ئىچ - $it\bar{f}$

كۆرى $k\bar{o}rij$ - كۆر - $k\bar{o}r$

كېلەي $k\bar{i}lij$ - كەل - $k\bar{e}l$

سۈزەي $syzij$ - سۈز - syz

ئىشلەي $i\bar{s}lij$ - ئىشلە - $i\bar{s}l\epsilon$

يەي $j\bar{i}j$ - يە - $j\epsilon$

بۇ ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىمۇ بار.

⑧ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۈچۈن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە $-y\eta l\bar{e}(r)$ ، $-i\eta l\bar{e}(r)$ ، $-\eta l\bar{e}(r)$ قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەڭلار $i\bar{s}l\eta l\bar{e}(r)$

ئىچىڭلار $it\bar{f}i\eta l\bar{e}(r)$

كۆرۈڭلار $k\bar{o}ry\eta l\bar{e}(r)$

⑨ بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە

ئۆزەكلەرگە -jni، -jni، بىلەن بىللە -ijni، -ijni، قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

kər(yp)paqajniŋ	كۆرۈپ باقايلى
maŋajniŋ	ماڭايلى
sim tã(r)tip qojajni	سىم تارتىپ قويايلى
qilajniŋ	قىلايلى
iʃijniŋ ~ iʃijni	ئىچەيلى
iʃlijiŋ ~ iʃliji	ئىشلەيلى
jiŋniŋ ~ jiŋni	يەيلى
ɛʃikitijni	ئىچىقىپ كېتەيلى
solajniŋ	سولايلى

⑩ خالاش رايى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلارغا -ɤaj، -qaj قوشۇلۇش بىلەن، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلارغا -kij، -gij، قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

iʃkij	ئىچكەي
kɛ(1)gij	كەلگەي
iʃligij	ئىشلىگەي
kɛtkij	كەتكەي

7. پېئىل دەرىجىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

قۇمۇل شېۋىسى ئەدەبىي تىل ۋە باشقا شېۋىلەر بىلەن پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى جەھەتتىن تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا پەرقلىنىدۇ.

① [t] بىلەن ياكى «rt» بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى

پېئىللارغا -tur, -tyr قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

tart- تارت- tarttur- تارتقۇز-

△ unni tartturdum

et- ئەت- ettyr- ئەتكۈز-

art- ئارت- arttur- ئارتقۇز-

△ jyk artquzdum

ert- ئەرت- erttyr- ئەرتكۈز-

[t] ② بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارغا -kyr - قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

jet- يەت- jetkyramisima يەتكۈزەلمىسىمۇ

pyt- پۈت- pytkyridiḡā(n) پۈتكۈزىدىغان

et- ئۆت- etkyryp ئۆتكۈزۈپ

③ dε -, jε -, ju - پېئىللىرىغا -dur, -dyr قوشۇلىدۇ.

didyr - ~ dydyr - دېگۈز-

jidyr - بېگۈز-

judur - يۈگۈز-

④ qorq -, aq -, tur - پېئىللىرىغا -iz, ḡuz, - (? - qiz) -

quz قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

qo(r)quz- قورقۇتماق

turḡuz- تۇرغۇزماق

aq(q)iz- ئاقتۇزماق

⑤ [r] بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارغا -dur, -dyr -

قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

urdur- ئۇرغۇز -

kē(r)dyr- كەرگۈز -

bā(r)dur- بارغۇز -

bē(r)dyr- - بەرگۈز -
 ordur- - ئورغۇز -
 ⑥ kij-، kir- پېئىللىرىغا -gyr-، بەزىدە -gyz- قوشۇمچىسى
 قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

kij- - كىيدۈر - // kigyr - .kygyz - كەپ -
 kir- - كىرگۈز - ki(r)gyr- - كىر -
 ⑦ tof- پېئىلىغا qur- قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

sunī tof/qur- - سۈنى تولدۇر -
 ⑧ [f]، [t] بىلەن ئاياغلاشقان -itf-، -qatf-، -tyf- قاتارلىق
 پېئىللارغا -yr-، -ur- (بەزىدە -er-) قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

qatfur - - قاچۇر -
 tyf/yr - ~ tyf/er - - چۈشۈر -
 itf/yr - ~ ytf/er - - ئىچكۈز -

⑨ [j]، [q]، [s]، [ʃ]، [z]، [ŋ]، [n]، [l] بىلەن ئاياغلا-
 شقان پېئىللارغا ئەدەبىي تىلدىكىدەك -dur-،
 -tur // -dyr-، -tyr- قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

⑩ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا ئەدەبىي
 تىلدىكىدەك «-t» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ.
 iflet- - ئىشلەت - iflet- - ئىشلە - iflet-

8. رەۋىشداشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① a، -ε- // -z لىق رەۋىشداشلاردا بەزىدە ئارىلاش قوللىنىش
 ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ، يەنى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان
 پېئىللارغا a، -ε- قوشۇمچىلىرى بىلەن تەڭ -aj-، -iz- قوشۇلۇپمۇ
 رەۋىشداش ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

△qaraj - qaraj maŋdim, tepil(ip) qalā(ɾ)mike(n) dɛp

قاراپ-قاراپ ماڭدىم، تېپىلىپ قالامدىكىن، دەپ.

△baqaj - baqaj ŋiqiptikenduq

(ماللارنى) باقا - باقا چىقىپتىكەن.

△ō(1)tura - ō(1)tura ŋixtim

(ئۆيەرگە) ئولتۇرا - ئولتۇرا چىقتىم.

② بولۇشسىزلىق فورمىسىدىكى رەۋىشداشلار تىل ئالدى سوزۇق

تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە، بولۇشسىزلىق فورمىسى mɛ-
دىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە mij- شەكىلدە
كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

yzdyɾmij

ئۆزدۈرمەي، ئۆزدۈرمەستىن

kɛ̃(1)mij

كەلمەي، كەلمەستىن

بۇ نۇقتىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكىگە ئوخشاش.

③ p - لىق رەۋىشداش بىلەن تۈرلىنىپ، ئارقىسىدىن تۈسلۈك

مەنە بەرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن پېئىللاردا مەزكۇر
p- ياكى p- بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەن بوغۇم تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ.
مەسىلەن:

tillɛ(p) ketti

تىللاپ كەتتى

jen(ip) kɛ̃(1)sɛ

يېنىپ كەلسە...

kiti(p) qalidu ~ kit(ip) qalidu

كېتىپ قالىدۇ

dɛ(p) qojdum

دەپ قويدۇم

biri(p) qoj

بېرىپ قوي

ɛŋyɿ(y)p pirimɛ̃(n)

ئەچۈشۈپ بېرىمەن

ئەگەر p-لىق رەۋىشداشتىن كېيىن تۈسلۈك مەنە بەرگۈچى -al-

پېئىلى كەلسە، رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشى چۈشۈپ قالماي، [w]

غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

tartiwɛ(li)p	تارتىۋىلىپ
sa(li)wā(l)saq	سېلىۋالساڭ
ɛ(li)wɛ(li)ptikɛ(n)ɬuq	ئېلىۋاپتىكەن
ʈyʃyr(y)walidu	چۈشۈرۈۋالدى

9. ياردەمچى سۆزلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ياردەمچى پېئىل digɛ(n)

بۇ پېئىل ئادەتتىكى «digen - دېگەن» مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى جۈملىنىڭ پېئىلدىن، تۇرغۇن سۆزلەردىن بولغان خەۋىرىدىن كېيىن كېلىپ تەكىتلەش مەنىسىدە «idi - ئىدى» ياردەمچى پېئىلنىڭ رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

△ ekem yrymtʃige tojba ʈiqaj digɛ(n) digɛ(n).

ئاكام ئۈرۈمچىگە توپغا چىقاي دېگەندى.

△ miniŋ bu ɛdæn bilɛ(n) tɛŋ bir kiʈi(g) dadam bar digɛ(n).

مېنىڭ بۇ ئادەم بىلەن تەڭ بىر كىچىك دادام بار ئىدى.

△ u bygø(n) kir jumaxʈi digɛ(n)

ئۇ بۈگۈن كىر يۇماقچىدى.

② ياردەمچى پېئىل dze

بۇ پېئىل «قوي، بولدى قىل، بولدى» دېگەن مەنىلەردە جۈملىنىڭ ئالدىدىمۇ، كەينىدىمۇ كېلىۋېرىدۇ. سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر ئىشتىن نارازىلىقى، ئۇ ئىشنى قايتا ئېغىزغا ئالماسلىقىنى تەكىتلەش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ dze , dze , ʃu jɛ(r)gima barandibā(n)

بولدى، شۇ يەرگىمۇ بارامدىغان؟

△ifqa jumfisam, funimu qi(1)midimmu, hej, dze, dze.
ئىشقا بۇيرۇسام، شۇنىمۇ قىلىدىڭمۇ، ھەي، بولدى، بولدى.
بۇ پېئىل پەقەت ئىككىنچى شەخسكەلا قارىتىلىدۇ، شۇڭا
ئىككىنچى شەخسنىڭ شەخسلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنەلەيدۇ.
مەسىلەن:

△funimu oxfuta(1)midimmu, dzisina .

شۇنىمۇ ئوخشىتالىدىڭمۇ، بولدى قىلە

△hej, dzisina, ulā(ɾ) kattala ɛdamlē(ɾ)ɬu, anaq
qi(1)miɬandu?

ھەي، قويە، ئۇلار كاتتا ئادەملەرغۇ، ئۇنداق قىلىمىغاندۇ؟

△dzisilira, emdi uni qilmas

قويسىلار، ئەمدى ئۇنداق ئىشنى قىلماس.

③ ياردەمچى پېئىل ikē(n)

ياردەمچى پېئىل ikē(n) قوشۇلۇپ كەلگەن تەركىبلەر مەيلى
پېئىل بولسۇن، مەيلى تۇرغۇن سۆزلەر بولسۇن، ئۇنىڭ سوراق
شەكلى ئۈچۈن ikē(n) دىن كېيىن «-mu» يۈكلىمىسى قوشۇلىدۇ.
مەسىلەن:

bā(ɾ)ɬā(n)kəmmu?

بارغانمىكەن؟

beriptikəmmu?

بېرىپتىمىكەن؟

bā(ɾ)kəmmu?

بارمىكەن؟

fu kəmmu?

شۇمىكەن؟

④ -a, -kina, -ki, -ka يۈكلىمىلىرى

بۇ يۈكلىمىلەر بۇيرۇق - تەلەپ رايى، خالاش رايى فورمىسىدىكى
پېئىللاردىن كېيىن كېلىپ، بۇيرۇق - تەلەپ مەزمۇنىنى تېخىمۇ
سىلىقلاشتۇرۇش رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

kirsile ka

كىرسىلەرا

kə(ɾ)silɛ kina	كۆرسىلەرا
kɛ(ɪ)silɛ ki	كەلسىلىچۇ
qi(ɪ)sila ki	قىلىسلىچۇ
kɛtkij kina	كەتسۇنچۇ
jatqaj ɬa	ياتسۇنچۇ
bɛ(ɾ)gij ɬa	بەرسۇنچۇ
bā(ɾ)sajlā(ɾ) ki//kina//ɬa	بارساڭلارا
kɛ(ɪ)sɛŋlɛ(ɾ) kina// ɬa	كەلسەڭلارا
səzliɲij kina	سۆزلەيلى-لا، سۆزلەيلىچۇ
kəɾ(yp) paqajniɲ kina	كۆرۈپ باقايلىچۇ
uxlajniɲ ɬa	ئۇخلايلىچۇ
jatajniɲ ɬa	ياتايلىچۇ
barajniɲ ki	بارايلىچۇ
jəzsiɲiz -a	يازسىڭزا
Δjɛp baxsiɲiz -ki	يەپ باقسىڭىزچۇ؟
Δjɛp baxsiliri -ki	يەپ باقسىلىچۇ؟
Δbol(i)diɬā(n) qoɬaxlā(ɾ)dɛ(n) birni ejtip	
bɛ(ɾ)siɲiz -ki	

بولدىغان قوشاقلاردىن بىرنى ئېيتىپ بەرسىڭىزچۇ.

⑤ - la يۈكلىمىسى

قۇمۇل شېۋىسىدىكى la- يۈكلىمىسى ئەدەبىي تىلدىكى رولىدىن باشقا جۈملىنىڭ بىر قىسمى تۇرغۇن سۆزدىن بولغان خەۋەرلىرىدىن كېيىن كېلىپ تەكىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

Δbizni bytlɛ(ɾ)dɛ anaq gyl jox -la

بىزنىڭ بۇياقلاردا ئانداق گۈل يوق.

Δxijul qi(ɪ)sam joxla -la

خیال قىلىسام زادى يوققۇ.

$\Delta bu \text{ jurtlā}(r)da \text{ dzerē}(n) \text{ joxla}$

بۇ يۇرتلاردا جەرەن يوق.

$\Delta anaq \text{ gep bytte dzixla-la}$

بۇ ياقتا ئۇنداق گەپ جىق.

⑥ as ئۇندىشى

بۇ ئۇندەش سۆز جۈملىنىڭ بېشىدىمۇ، ئاخىرىدىمۇ كېلىدۇ،
ئېھتىماللىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەردە ئېھتىماللىقنى
كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

$\Delta bygø(n) \text{ qar jebijttu, maʃina maʃmajdiʃā}(n)$

$ʃeʃiwā(r), as.$

بۈگۈن قار يېغىۋاتىدۇ، بەلكىم ماشىنا ماڭمايدىغان ئوخشايدۇ.

$\Delta bygø(n) \text{ qizim ʃixmajdiʃā}(n) \text{ oxʃajdu, as}$

بۈگۈن ئېھتىمال قىزىم چىقمايدىغان ئوخشايدۇ.

⑦ باغلىغۇچىلاردىن $aʃwala$ (شۇنىڭ ئۈچۈن)،

$wilē(n), minē(n), eke \sim eke // ekizize$ قاتارلىقلار قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن:

$\Delta qar \text{ jabdi, aʃwala maʃā}(l)miduq$

قار ياغدى، شۇڭلاشقا ماڭالمىدۇق.

$\Delta egl \text{ mē}(n) \text{ baraj, ekizize sē}(n) \text{ bā}(r)$

ئاۋۋال مەن باراي، ئاندىن كېيىن سەن بار.

بۇلاردىن $ekizize$ ، $eke \sim eke$ باغلىغۇچىلىرى «andin kejin»

بىرىكمىسىنىڭ $ε(ndin)ke(jin)$ ياكى $ε(ndin)kizi(n)ze$ شەكلىدە
قىسقارتىش بىلەن كېلىپ چىققان.

10. ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ئەدەبىي تىلدا بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەردىن -ilda ، -ilde- قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسىلىدىغان پېئىللار قۇمۇل شېۋىسىدە -fi- قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

qaxfi- قاقىلىدماق
lɛmfi- لۆمشىمەك

② پېئىل يىلتىزلىرىغا قوشۇلىدىغان -bur- قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سۆزلەر كۆپىنچە قارغاش مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

tozubur توزۇغۇر (مالغا قارىتىلىدۇ)
tʃetʃiribur ئۆلگۈر (بالىلارغا قارىتىلىدۇ)

③ تۇرغۇن سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى -la ، -lɛ- // -da ، -dɛ- قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە ئەدەبىي تىلدىكىنىڭ ئەكسىچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

dzɔnlɛ- جۆندىمەك
pyrlɛ- ئوتنى پۇۋدىمەك - پۇۋلىمەك
sirda- سىرلىماق
jeʃilda- يېشىلاشماق
ʃapilaʃda- شاپىلاقلىماق
siliʃdaʃtur- سىلىقلاشتۇرماق
tʃitʃegdɛ- چېچەكلىمەك
mārɛgdɛ- مۇبارەكلىمەك

④ -yrkɛ ، -urqa// -irqa ، -rqa ، قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلدىكىدىن باشقا، يەنە sono (غەلىتە) ، øz (ئۆز) سۆزلىرىگە

قوشۇلۇپ سۆز ياسايدۇ. مەسلەن:

ئۆز كۆرۈپ

ئەجەبلىنمەك، غەلىتە كۆرمەك

øzyrgynyp

-sunorqa

IV. قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈلگىلەر

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا باي، مۇنداق بايلىق مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈرلىرى جەھەتتىن بولسۇن، ياكى ئۇنىڭ بەدىئىيلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرى، بېيىت، ماقال - تەمسىل، تېپىشماق، ئېيتىشش، چاقچاق تۈرلىرى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەزمىي ژانىرغا كىرىدىغانلىرى «قۇمۇل نەزمىلىرى» گە كىرگۈزۈلگەن. بىز پەقەت ئۆز ئالدىمىزغا قويغان ۋەزىپىمىزگە ئالاقىدار ھالدا قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى ژانىرلىرىدىن ئۈلگىلەرنىلا بەردۇق.

bulbul wilē(n) torɕaj

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

bir bulbul wilē(n) bir torɕaj ikkisi eɕijna
wo(lu)ptu. eɕijna wo(lu)p jurtliriɕa bā(r)maxʃi
bo(lu)ptu. bulbul minikide barajni aɕal digidek, torɕaj
minikide barajniŋ digidek. bulbulni jurtiɕa bā(r)maxʃi
wo(lu)p, beriptu. bulbulni jurti funnaq katta jurtkē(n),
je ʃilliɕ, gyllyk, gəzel. bulbul jurtiɕa kilip, funnaq
sā(j)raptu. sā(j)riɕa u torɕaj sā(j)rimiɕidek, ʃirajini

tyrtyp o(l)turɔidek. hej eɔijna, saŋɔa jarimidimu mini jurtum. sē(n) sã(j)rimajsenɔu, semmu sã(j)ra. sunnaq ƚirajliq, gyllyk, gøzel jē(r)dimu sã(j)rimamsē(n) diɛ. torɔaj: aj, øzymniki jurtum køzymge kør(y)nyp sã(j)ri - ɔum kē(l)mijttu, sini jurtuŋ mini jurtumdek ƚirajliq emeskē(n), mini jurtumɔa wã(r)ɔã(n) wõ(l)saq munnaq jurttã sã(j)riɔum ke(l)mijttu, deptu. ε(ndin) ke(jin) bulbul xijal qi(li)ptu, hej, buni jurtti mundinmu katta jurta(a) oxsaŋdu, emse torɔajniŋ jurtiɔa barajniŋ dep ikkisi bir wolup torɔajni jurtiɔa meŋiptu. ikkisi uŋup keti(p) pã(r)ɔidek, keti(p) pã(r)ɔidek, bir je(r)lē(r)ge beriptu. binam, saj, uŋimu kørynmijdu. ε(ndin) kezi(n)ze torɔaj bir qejɔaŋni befiɔa qonup o(l)turup sã(j)raptu. sã(j)raptikenduq, bulbul: hej eɔijna, seni jurtuŋ moŋumu, sē(n) uŋimu joqbir ziminge ke(li)pla baŋlap sã(j)rap kettiŋɔu? eɔijna, deptikenduq, mini jurtum moŋu, mini jurtumdek ƚirajliq jurtt wolamdu. dep sã(j)rap - sã(j)rap ketiptu. bulbul: bu gøzelligimu joxkē(n), jeŋilliɔimu joxkē(n). bir sajkenɔu. diɛ, mini jurtum xunnaq katta, sini jurtuŋde(n) mini jurtum katta wo(l)maj dep jē(r)lē(r)ge ƚyŋyp aɔinap, baŋ - køzirini syrkep ketiptu. ε(ndin) ke(jin) bulbul xijal qi(li)ptu: munnaq sajda sã(j)rap kitiŋige qariɔanda, bunuŋ øziniŋ jurtti sunnaq katt(a) ikē(n), jeŋilliq bõ(l)misima, deptu.

ŋunɔa qariɔanda bizniŋmu tõmyrtimiz emdi ikki taɔni arisi, daraxte(n) baŋqi, qatŋuride(n) baŋqi nime joq,

jaz bolu fi befinɗi ajɓa kē(1)se jaz woludu. funax
wo(1)sima ɔzymizni jurti, ɔzymizge xela amdā(n), fi -
rajliq kør(y)nijttu emdi.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 7-كۈنى، تۆمۈرتى

paraŋ

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

buro(n) bytte bir mama wā(r)kē(n). uni buwisi
øl(yp) kitiptu. bir næfɥe buwa alaj, maɣɓa tēkkin dise
unimaptu. turkøldε bir buwa wā(r)kē(n), fu mamini
ikki eɓiz gep wilē(n) ɔzym elip kilimē(n) dep
tømyrtige kε(li)ptu. kilip, ε(ndin)kizi(n)ze mamini øjyge
beriptu. mama bu buwiɓa ɥā(j) qujup ɥā(j) i/sile
buwisi deptu. buwa mamini gepte ɥy/yrɪj dep; mamisi
tiɣliri ergim - burɓum (arɗaŋ - urɗuŋ), ambur selip
jul ɓanmiki, deptu. mama, ɥā(j) i/sile buwisi, saqalliri
ɗaɓal - ɗɓul, øzlē(r)ni tike qojlap ø/ke tuqqanmiki,
deptu. digendiki(jin) buwa iɥijtqā(n) ɥejini taɣlap etiɓa
miniptu, etini jørtkep turkølgε kitiptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 8-كۈنى، تۆمۈرتى

ɥiŋbildiɓaq minē(n) doŋɓuldiɓaq

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لېپىر

buruŋqi zamanda ikki ki fi øtyptikē(n). birsiniŋ eti
ɥiŋbildiɓaqkē(n), birsiniŋ eti doŋɓuldiɓaqkē(n). ɥiŋ -

ǵaldiǵaq iǵǵā(n). oǵetkeǵ edemkē(n), bu kynde harawa
 jasap setip turmuǵini jaxǵilajdikē(n). doǵǵuldiǵaq iǵ
 qi(l)majdikē(n), ǵunuǵ minē(n) bunuǵ kynde(n) kynge
 turmuǵi jaxǵilinip kiti(p) paǵiniǵa doǵǵuldiǵaqniǵ bizē(r)
 iǵǵi qajnajdikē(n). iǵǵi qajnap, mē(n) moǵunuǵ jasiǵā(n)
 harawulirini bir kǵjdyr(yp) wataj, kynde(n) kynge
 munu(ǵ)ki turmuǵi jaxǵilin(ip) ket(ip) paridu, dep.
 ē(ndin) ke(jin) kiǵǵiligi ki(li)p oǵu kiǵiniǵ jeǵi
 jasiǵā(n) harawuliriǵa ot qoj(up) sal(i)dikē(n). ε(ndin)
 ke(jin) ǵu kiǵide ǵu harawulā(r) eriq kǵjyp tyǵijdikē(n).
 ε(ndin) ke(jin) bu edem etisi ǵixsa harawulā(r) joq,
 kǵj(yp) ketkē(n). em(di) bu harawulā(r) kǵjyp tyǵep -
 tuǵu, em(di) muni qajnaq qiliǵ kirek, dep jene bir
 ǵurε - amal teiptu. ǵunuǵ minē(n) em(di) moǵunuǵki
 kǵmyrini qatǵilap bir je(r)ǵe apir(ip) paqaj, dep
 ε(ndin) ke(jin) kǵmyrni qatǵilap iǵǵeklē(r)ǵe artip,
 baǵqa bir jē(r)ǵe apirip, altunni kymyǵke tigiǵidiǵā(n)
 edem bā(r)mu? dep syrē(n) septu. ǵunuǵ minē(n)
 ε(ndin) ke(jin) waj, altunni kymyǵke tigiǵidiǵā(n)
 edem bā(r)mu dep bir edem altun ekiptu, kymyǵke
 tigiǵkidek digenni bajǵa heliqi ǵikerliri dijdikē(n).
 digende(n) ke(jin) altunnimu kymyǵke tigiǵmemdu, ǵaq -
 qā(n) altunni qujuwe(li)p kymyǵni qatǵilap biriǵlē(r) dep
 ǵikerlirige bū(j)ruq qilidikē(n). ǵunuǵ minē(n) ε(ndin)
 ke(jin) bu ǵikerliri em(di) saǵni tynyǵide(n) quj
 altunni, dep altun qatǵiliǵā(n) saǵǵa qujdur(u)dikē(n).
 qujdurup ande(n) kymyǵni qatǵilajdikē(n), tabarlā(r)ǵa,

qatqilap bē(τ)gende(n) ke(jin), ande(n) bu edem kymyſ lē(τ)ni artiwē(li)p at - iſekke øjige qajtip kē(1)gende(n) ke(jin) bunuſ jenip hene turmuſi texima jaxſilin(ip) kitidiſā(n) gep. ε(ndin) ke(jin) ſunuſ minē(n) bu xoſ - nisi teximu iſi qajnap, hej moſunuſki turmuſi teximu jaxſilin(ip) kit(ip) paridu, harawusini køjdyrēwē(τ)sek - mu turmuſi teximu jaxſilin(ip) ketti, sē(n) bu kymyſni qajnaqisige tigiſ(ip) keldiſ, digende(n) ke(jin), harawu - lā(τ) køj(yp) kitiptikē(n) ſuni komyrini epiriptimē(n), kymyſke tigiſ(ip) keldim, deſtu. digenni aſlap ε(ndin) ke(jin) bu xoſnisi ε(ndin) ke(jin) heliqi hōro(n) waj, memmu ſuni qi(1)sam bō(1)ſidek. deſ ε(ndin) ke(jin) harawa jaſap øzini harawusini øzi køjdyrptu. øzi køjdy - ryp ε(ndin)ke(jin) eni taſarlā(τ)ſa qatqilap iſekke artip apā(τ)ſande(n) ke(jin) ε(ndin)kezi(n)ze bu komyrni kymyſke tigiſkenni neſe kō(τ)dyſ, deſ ε(ndin) ke(jin) iſek - miſeklirini tattiwē(li)p, bu edemni jandurup qojlap sē(li)ptu. em(di) bu digellik øzi matiſā(n) oriſa ſyſyptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

mēlikē minē(n) taz

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لېپىر

buruſqi zamanda bir padiſa øtyptu. u padiſaniſ na(ha)jiti ſahipdžamal bir qizi war(i)kē(n). u qizi bir kēmbē ſelni ō(ſ)li minē(n) tepiſiptu. tepiſqande(n) kije(n) ata - aniliri aſſa raziliq bildyrmeptu. biz bir

padiſa tursaq kembəſelni ǝ(ǝ)liſa birəmdimiz dep.
 ſunuſ minē(n) bulā(r) hiſbir amal tapā(l)maj, em(di)
 ikkimiz qatſajni, em(di) qatſalla wō(l)sa bulā(r) rāziliq
 bē(r)migidek, digenni qi(li)p, ε(ndin) ke(jin) ikkisi
 qatſidiſā(n) wo(lu)ptu. emdi mē(n) ikki atni tejja(r)
 qilaj, sē(n) palatni jē(r)ge kē(l)sēſ ſu jē(r)de(n)
 qatſajni digenni bir taz aſliwē(li)ptu. aſliwē(li)p
 ſunuſ minē(n) u jigitte(n) baldir taz ikki atni
 jīt(i)lep apirip ſu digē(n) jē(r)de turuptikenduq,
 qiz ſu jē(r)ge jiti(p) periptu. jiti(p)perip ſaqqā(n)
 keldiſmu digendi(n)ke(jin) keldim, deptikē(n), ſaqqā(n)
 atni min qatſajni emdi dep ε(ndin) ke(jin) atni miniptu,
 qiz taz minē(n) qeſi(p) kitiptu, ſunuſ minē(n)
 bir jē(r)lē(r)ge berip ſu kiſide, aſſiſe taſ jorup
 ki(li)ptu, hē bir otluq, suluq, mē(n)zir(i)si katta
 bir jē(r)lē(r)ge ki(li)p, hēj meſede qoj waqqidiſā(n)
 jē(r)kē(n), qojſa lajiq, diſe, mē(n) ſu jē(r)de qoj
 waqqā(n) jē(r) deptu. ſunuſminē(n) jene bi(r) jē(r)ge
 birip, hoj muſu jē(r) teximu katta jē(r)kē(n) at
 waqsimu bō(l)ſidek bu jē(r)de deptikē(n), hoj mē(n) at
 waqqā(n) jē(r) bu jē(r) deptu. ſunuſ minē(n) ε(ndin)
 ke(jin) bu qiz hejrā(n) bolup em(di) bu nim(ε)
 dijdidiſandu, mē(n) at waqqā(n), qoj waqqalla de(p)
 qoj(u)duſu, dep jene meſiptu, meſip, aſſiſe taſ jorup -
 tu, bir jē(r)lē(r)ge bā(r)sa jene bir ſundaq katta
 mē(n)zirisi otluq - suluq jē(r)ge jīt(ip) perip waj tōge
 baqsimu bō(l)ſidek meſede, meſe teximu katta jē(r) -

kenbu deptikē(n), waj, mē(n) tōge baqqā(n) jē(r) deptu. emdi bu nime dijdiḡandu, qoj waqqā(n), at waqqā(n), tōge waqqanla dijdu, dep qaribidek wo(l)sa, jigiti emes, taz. emdi mē(n) qajnaq qilaj, mē(n) taz minē(n) ki(li)waptimē(n), em(di) qajnaq qilurmē(n), em(di) bu xeliq alemniki ajlida bir reswatʃiliqqa qe(li)ptimenbu, em(di) bu taz minē(n) turmuʃ kəʃyr(i)diḡā(n) boldum, emdi, baʃqa bir amal bō(l)midi, digenni qi(li)p, ʃu jē(r)de(n) ε(ndin) ke(jin) tazni bazā(r)ḡa bā(j)ruptu. bazā(r)ḡa berip bir jidiḡā(n) bir netse ekel, dep tillaweriptu. tillani eptip birsige nā(n) ε(li)ptu. jene birsige bir qoḡon eptu, jene birsige bir toxo ε(li)p qajtip ki(li)ptu. qajtip kē(l)gende(n) keji(n) moʃu toxoni nim(ε) qi(l)ḡili ekē(l)giniḡdu, digende(n) ke(jin), moʃu qoḡonni jisek, qoḡonni uruḡini toxo jise, toxo tuxum tuxsa, bir netʃʃe kə(n) turmuʃimizni ʃunuḡ minē(n) qamdiḡidekmizbu. deptikē(n), hexliwā(r) taz - ikē(n), moʃunuḡ minē(n) em(di) turmuʃ kəʃyr(i)di - ḡā(n) boldum, dep qiz raziliq biriḡtu.

1996-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

dorḡa minē(n) qizixʃi

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لېپىر

waḡlā(r) dēwride mē(n)siwide(n) qa(l)ḡā(n) dorḡa, mətisip digellē(r) bizik hoquqide(n) qā(l)ḡande(n) ke(jin) təmyrtige ʃiqiptu, bulā(r) dorḡa ande(n)

təwē(n) hoquǝdarlā(r). u gaxlā(r)da ɛʃegɛ bɛʃ ɛdɛm
 kɛ(l)sɛ, mɛʃɛdɛ(n) bɛʃ at mindyrɣyp. axtaʃqa ɛpir(ip)
 qō(j)sa, ɛ(ndin) kɛ(jin) axtaʃniŋ bir bɛʃ atni
 mindyrɣyp kumiŋziǝa ɛʃix(ip) qojup, maʃnaq qarā(r)
 qil(i)dikɛnduq. alwaŋmu dɛ(p) qoj(i)dikē(n). təmyrtige
 beriptikē(n). ɛndɛ(n) bir qoʃaxʃi ɛdɛmge bir qinǝbir
 qū(j)ruq atni mindyr(yɣyp) qojajni, dɛp bir qinǝbir qū(j)ruq
 at mindyr(yɣyp) qojuptu. mindyr(yɣyp) qojǝandɛ(n) kɛ(jin)
 ɛ(ndin) kɛ(jin) ɛm(di) bu turkǝlge bā(r)maq boldimi -
 kɛ(n) dawaŋǝa ɛs(i)liptu. dawaŋǝa mɛŋiptikē(n), waj
 bigim, atlir(i)niŋ qū(j)ruǝi qinǝbirkɛnǝu, dɛptu. ɛ(ndin)
 kɛ(jin), hɛ, atni qū(j)ruǝi qinǝbirkɛmmu? mō(n)ʃuǝi joq
 bɛgɛdɛ(n), tɛmtigi joq dǝrǝidɛ(n) qinǝbir qū(j)ruq at
 jaxʃi, dɛptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

bir tɛmsil

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لېپىر

bir ajal ɛrɛnʃɛ iʃliǝdiǝā(n) ajalkē(n). pē(n) tilip
 penniŋ harisini tartiptu. waj harɛ tartijttamla, xɛnim
 dɛptu. xoʃ harɛ tartijttimē(n). arpa tapsaŋ atqa wɛ(r),
 samā(n) jisyn kal(i)lā(r), ɔzɛŋ tepip ɔzɛŋ jɛ, tepip
 jisyn balilā(r), dɛptu, ɔzɛm ɛmgek qi(li)p tepiwjijmē(n)
 dɛptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

قوشاقلار

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: يۈنۈس يۈسۈپ، پاتەمخان ھەسەن،
مۆتۈرخان، خەلىپىخان

aq boz atni mingende,
yzelgisi dep fijdu.
jeŋi jarni səjgende,
kona jarlā(r) ep fijdu.

bajri dzuwa, kørpe dzuwa,
zembəqi taʃliq.
miniŋ unda bir jarim bā(r),
on ikki jaʃliq.

bədiǰā(n) taʃniŋ oti,
jumǰaxsut baʃniŋ oti.
ǝ(l)tyrɣyp tirgyzidu,
jiraxniki jarniŋ oti

taɓlā(r) ara ʃikandiniŋ,
məɣysi bō(l)mas.
arʃi minē(n) ʃerti birdur,
qiʃ - jaz qurumas.

dəŋgel atidu, kisək atidu
kərynmiɟduɓu, qā(j)si har amzadidu.

dē(r)dim tola bō(l)ɕunʃɛ,
tola ejtimē(n) naɣʃi.
naɣʃ(l)ejtqanɕa jar kē(l)mes,
esli bir kəŋyl xoʃi.

dunja bir pɛlək,
baʃlā(r)de(n) ē(r)gip øtkidek.
axir ʃeɓida,
kəzni qarisi kətkidek.

sajda yngē(n) saj daraxniŋ,
sajisi bolmas ikē(n).
jar yŋyn kəjgē(n) jyrekniŋ,
dorisi bolmas ikē(n).

berip diŋdu, berip diŋdu,
berip qilsa xuda qilbā(n).
bebirīā(r)de(n), jyrekīē(r)de(n),
dzuda qilsa xuda qilbā(n).

qejbaŋniŋ joputmaŋi,
qatmu qat bolar ikē(n).
øz ŋeride(n) ā(j)rilbā(n),
musapir bolar ikē(n).

qol juŋuŋ amdā(n) nime,
jazliŋi wā(r) kyzlygi joq.
jeŋi jar amdā(n) nime,
ā(ŋ)zida wā(r) kəŋnide joq.

qumul joli jol wolamdu,
harwulā(r) dešir - dešir.
kišini jari jar wolamdu,
əzni jari jyrek - bešir.

ket dišet qumul kitermē(n),
tabliriŋ qā(l)sun saŋa.
dølytyŋni tola kā(r)dym,
ruxsitiŋ bō(l)sun maŋa.

mē(n) əzym beđe(n) gyli,
beglē(r) kilip ūā(n)šip øter.
sē(n) əzyŋ ūiq pəpygi,
itlā(r) kilip dziŋšap øter.

igiz - igiz daraxni,
tō(š)rap kisip kaltarttuq.
bu zamanniŋ jašlirini,
qoŋaq ejtip jaltajttuq.

itʃajni kisip qojduq,
qurusa qalajniʃ dep.
qizlā(r)ni kəryp qojduq,
ʃoʃ wō(1)sa alajniʃ dep.

turluʃum tur - tur qiladu,
aʃ tirekniʃ baʃida.
jyrygym dyk - dyk qiladu,
jarʃinamniʃ qaʃida.

təwyge qawaq terip,
dzydzem baralliq qildila.
jar ystige jar tutup,
hedzep sarəʃliq qildila.

axʃuxsajniʃ jolida,
ikki mudzaʃ pē(n) tartidu.
putiʃa bēndiʃ qojup,
het ikkisi tēʃ tartidu.

qar wilē(n) mēndir jādādu,
kelmē jarim iz wolur.
kiŧē kilip ē(r)tē jansaŋ,
barŧē xeqqē sōz wolur.

tam beŧide bojni ala boz laŧe(n),
meliŋizgē jeŋi keldim, hēr tērepkē jol aŧiŋ.
meliŋizni muz wesiptu, jyrġidēk jē(r) wā(r)mike(n),
yziŋizde(n) nur jeŧiptu, sōjgidēk jē(r) wā(r)mike(n).

iŧik aldi taliŋiz,
jiraxta qaptu jariŋiz.
jariŋizni kā(r)giŧē,
tirmaxŧē qaptu dzaniŋiz.

syzykkine su iŧide,
ŧipirala taŧ.
ombēŧ jaŧta kōjdyrgē(n),
zalim qara qaŧ.

ma/rəj jā(ʕ)liq tutupsiz,
jeŋi ajdek ʃəliŋiz.
kəŋə jarʕa qatimapsiz,
jeŋi jarʕa əgynyp.

jeŋi jar amdā(n) nime,
tirmaq - tirmaq gyl keltıyr.
kəŋə jar ymbet qi(1)sa,
xumar kəzde(n) jaʃ keltıyr.

jā(ʕ)liʕiŋni jajdurup,
iʃək tikəŋə ilduraj.
bir siniŋdek jarŋi,
miŋ keltıryp miŋ janduraj.

buzırgade(n) laʃe(n) aldim,
bā(ʕ)ri kəkkinə.
bu dunjada barmike(n),
əzirdekkinə.
oŋ qolumʕa qondur(u)wā(1)sam,
'qurʕujdekkinə.

işik aldi ilwa dərək,

bu sini ilwa bojunğa,
gyli narendzi kirek.

şifide(n) şerwetni iştım,
otini basqajmu dep.
bu bijitni sizge ejttim,
jaride(n) keşkejmu dep.

aritamni tam dimeqlā(r),
aritam bijış ikē(n).
ystynide qar jeşiptu,
astini kişmiş ikē(n)

atmiş alte dərja syji,
bir wolup axti.
mē(n)jarimni baqaj disem,
oqetni gaxti.

derja bojida yzym,
jiðlajdu qara kəzym.
dyſmenni səzi minē(n),
ətmijdu mini səzym.

mē(n) əlsəm əlygymni tabda qojuŋ,
tab joli jiraq kē(l)se babda qojuŋ.
yzymni qilwe sajā(n) aſip qojuŋ,
beſimba bir dəstə gyl sā(n)ſip qojuŋ.

iſik aidi taxa kə(w)ruk,
suda parə bolmisa.
het kiſiniŋ jari bolsa,
kəŋni qara bolmisa.
kəŋlini qaralıſi,
bizgimu məlym idi.
bizſilik jari turup,
jar tutuſ lazimmidi?

qizil gyller aſiliptu,
baſlar iſide.

seri(ʁ) səbdeɾ aʃiliptu,
 gyller iʃide.
 seri(ʁ) səbdeɾ birgin(ɛ) gylɖur,
 yʃ kyn aʃilur.
 mē(n) jarimni kynde kørsem,
 kørɣnym aʃilur.

ماقال-تەمسىللەر

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: پاتەمخان ھەسەن، كىچىك توختىنىياز

△abdal jamallisa ʁurɖuniʁa,
 tike jamallisa porɖuʁiʁa.

△abdiraxmā(n) ɔ(w)ʁa ʃiqiptu,
 ā(ɾ)qide(n) ʁɔ(w)ʁa ʃiqiptu.

△at noʁajniɣ, pyɾyk ʃoqajniɣ.

△atisi atā(1)miʁā(n) qoɣuzni,
 balisi etiwɛptu toɣuzni

Δ axmaqqa tʃomaq tutquzsa iltizide(n)
julimē(n) digidek.

Δ amā(n) qābida ① elifin wō(1)sa, amalliq tile.

Δ aniba qā(1)ḡā(n) øwerge qā(1)ḡā(n),
atiba qā(1)ḡā(n) oriba qā(1)ḡā(n).

Δ aniba qā(1)ḡā(n) gyl jitim, atiba qā(1)ḡā(n)
kyl jitim.

Δ ajalni tuqqini kē(1)se dzaz - dzuz,
etni tuqqini kē(1)se ḡaz - ḡuz.

Δ aʃ igisi wilē(n), baʃ minisi wilē(n).

Δ emgenseŋ imisē(n).

Δ baqā(1)miṣanṣa bala weriptu,
saḫla(1)miṣanṣa kala weriptu.

Δ balatṣni oṣnuṣiṣa waq,
qaziniṣni qajniṣiṣa waq.

Δ bolumsizni boldurā(1)midim,
boz iṣekke mindyrā(1)midim.

Δ bygø(n) kirek eṣijna ē(r)te jena kirek.

Δ bilgengε miṣ suraq, bilmigengε bir suraq.

Δ paqiṣa jalwē(r)giṣε sikirip suṣa tyṣ.

Δ paqini hali su wilē(n),
sude(n). ā(j)riṣa hal wilē(n).

Δpaxtekte bā(r) kəŋyl, toru(torulba) da joxmu?

Δtagā(r)da jortqunum, beqesemde kərpəm,
qijnaldi bu dā(n),
jarbaxta jastubum, jarbaxta jortqunum,
rē(hε)t tapti bu dā(n).

Δtō(ɔ)ra ejtqā(n) tuqqiniɔa jarimaɔtu.

Δtola xijal tɛlwε qilur.

Δtəkyr piɟaq asqutɟε, tiɟlɛp jigin tojɟutɟε,
bolumsiz wiɟē(n) bō(ɭ)ɟutɟε boj jyrɟɛŋɟu əlgyɟε.

Δtəkyr piɟaq qolɔa emraq,
itlik piɟaq gəɟkε emraq.

Δtəgydək bojuɟ bō(ɭ)ɟutɟε, tirmaxtek
hɛxliɟ bo(ɭ)sun.

$\Delta t\acute{o}gyni\ xujini\ m\acute{e}t\epsilon(r)\ wil\bar{\epsilon}(r).$

$\Delta xoto(n)\ \acute{\epsilon}erip\ bo(l)sa, j\acute{i}\acute{\epsilon}it\acute{i}\ bolur,$
 $\epsilon r, \acute{\epsilon}erip\ b\bar{o}(l)sa, nax\ f\acute{i}t\acute{i}\ bolur.$

$\Delta d\bar{\epsilon}(r)t\ k\bar{\epsilon}(l)g\acute{e}nd\epsilon\ tilliq.$

$\Delta d\bar{\epsilon}(r)tni\ t\acute{o}f\acute{y}gi\ t\acute{o}q\acute{m}ike(n)\ dis\epsilon,$
 $piraxni\acute{q}\ andinmu\ t\acute{o}q\acute{k}\bar{\epsilon}(n).$

$\Delta s\acute{o}z\ digenni\ qililiw\bar{\epsilon}(r)m\epsilon, u\ bir\ daw\bar{a}(n),\ k\acute{o}t\acute{e}l\ \acute{e}m\epsilon s.$

$\Delta sipa\ jazda\ \acute{o}lyr,$
 $alwa\acute{q}t\acute{i}\ q\acute{i}fta\ \acute{o}lyr.$

$\Delta soqu\ f\acute{q}ili\ \acute{e}\acute{b}ijna\ jax\acute{f}i.$

△siziki bā(τ) sikirɛɾ,
xam jigē(n) kikirɛɾ.

△sini baxtiŋ liki - liki.
mini baxtim gazir ŋaqqā(n).

△bɛm saɓartur,
ā(ɓ)riq qaratatur.

△qār(ɓ)u kə(τ)ginini qō(j)məs,
sā(ɓ)ru aŋliɓinini.

q
△qāzā(n) ā(l)səŋ qeqiw al,
qiz ā(l)səŋ inisiɣ beqiw al.

△qazanɓa juqsəŋ kəgysi juqar,
jamanɓa juqsəŋ jalisi,

△qafəŋ iʃekte(n) ildam gadaj jaxfi.

Δ qotur qotande(n) juqar,
kizik kigizde(n).

Δ qufni dā(n) aldajdu,
edemni gep aldajdu.

Δ qeriliq neriliq.

Δ qefi qarini hexli kam.

Δ qiz ā(1)saŋ bā(r)de(n) al,
at ā(1)saŋ joxte(n) al.

Δ qi(1)ḡā(n) pytidu,
jigē(n) jitidu.

Δ køp tykytse køl wolur.

ŋ

△kəsə(j) uzo(n) bō(1)sa qolug kəjmijdu.

△kyl wilē(n) tam qoparsaŋ tywi bof wolur,
kyjy oβulni ō(β)lum diseŋ kəŋni xuf wolur.

△kerilginiŋ kək wō(1)βaj,
jerilβiniŋ jē(ɾ) wō(1)βaj.

△gadaj at minse ʃapmiβā(n) dəŋi qā(1)mas,
didek mō(n)ʃaq taqisa kirmigē(n) əji qā(1)mas.

△morisi joq əj, mē(h)riwi joq miʃit bō(1)majdu.

△muɖaŋ tox - tox, kyni qoq - qoq.

△myʃykni ā(β)zi gəʃkə jətmiɛ, pyfwɛ.

△nisij jimeŋ gəʃni, tatlitidu təʃni.

△hosma qojuptu qeʃiɓa,
qeri jeniɓtu jeʃiɓa.

△otunnunɗ pelkiti loqaaq,
xotunnunɗ pelkiti poqaaq.

△øtnige lapqurt, øtykke apqurt.

△øzynɗde bō(l)misa øty(p)paq,
xexte(n) surap eppaq (<elip baq).

△øzynɗ øzyge, tupriɓi køzyge.

△øj weʃi wō(l)ɓiʃe, gøt weʃi bol.

△øji wølekni gøri wølek(<bølek).

△ymbet qi(l)satɗ, gumbat qopudu.

Δ isirkimigenni it jimeptu.

Δ isekkε munaza qilsaŋ oqurba ŧiŧidu,
tejtejge munaza qilsaŋ baŧqa ŧiqidu.

Δ iŧtini joq ŧeliŧqaq, eti joq ŧepiŧqaq.

Δ iŧ k $\bar{\alpha}$ (r)ge(n) iŋbiriŧaq, iŧ k $\bar{\alpha}$ (r)mig $\bar{\epsilon}$ (n) liŋbiriŧaq.

Δ jar k $\bar{\epsilon}$ (l)se k $\bar{\epsilon}$ (l)syn, bəz xaltisi k $\bar{\epsilon}$ (l)misyn.

Δ jaxſi kynde k $\bar{\epsilon}$ lyp k $\bar{\epsilon}$ (l)gydek,
jam $\bar{a}$ (n) kynde ølyp k $\bar{\epsilon}$ (l)gydek.

Δ jaxſide(n) iz qalidu,
jamande(n) daŧ qalidu.

$\Delta j\bar{e}(r)$ jezi, julɔ(n) qezi.

$\Delta j\bar{e}(r)$ ni $j\bar{e}(r)$ qi(1)miɔ̃(n) toɣuz xirt,
eɔijnini eɔina qi(1)miɔ̃(n) xoto(n) xirt.

Δ jetip jigenge taɔ ʃidimas.

تېپىشماقلار

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

aq atta aq toqum.

(سۈت، قايماق)

$\bar{e}(r)$ tisi kiter $\bar{e}(g)$ ligim.

$\alpha x \int am$ kiler $l\bar{e}(g)$ ligim.

(تۈڭلۈك ياپقۇچ)

pur -pur utfur, appaq tʃifur.

(تۈگمەن)

tam beʃida qatar qozuq.

(چىش)

dadamniŋ poldaŋ - soldaŋ,

inəmniŋ eʃilip jepilidu.

(پىچاق، قايچا)

suʒa kirse bir bolur, sude(n) tʃixsa miŋ bolur.

(ئاتنىڭ قۇيرۇقى)

qarni toq, kəl(y)gysi joq.

(ئاشلىق ئورسى)

qiʃliʒi boʒaz, jazliʒi qisir.

(ئاشلىق ئامبىرى)

kək atta ʃirʒa toqum.

(سۈت، قايماق)

kək taxsida jerim nā(n).

(ئاسمان، ئاي)

køk øfke køgē(n) sødrew jytyjdu.

(تۆمۈنە، يۇڭ يىپ)

kyndyzi bořaz, kiřisi qisir .

(پاپىلاق)

kiřε kyndyz mařidu, hiř bir jē(τ)ge jεtmijdu.

(سائەت)

miniņ bir ujum bā(τ), qursiki bilē(n) jijdu,
dymbisi bilē(n) řiřidu.

(رەندە)

u tař, bu tař, otturisi seri(q) jař.

(كاۋا)

jořā(n) daraq, iři quwaq.

(تونۇر)

kiřikina pinnas, dunja řorylyp tinmas.

(يارماق)

dεwr torřa, pyrken řorřa.

(بۇغا، تېكە)

tygsεm tygyntřεkke patmas. jajsam jajlaqqa.

(كۈن)

جانلىق تىلىدىن خاتىرىلەنگەن جۈملىلەر

پاتەمخان ھەسەن، رۇپىيخان ماما ئاغزىدىن.

ařamni balisiniņ yři qiz digē(n).

ئاچامنىڭ بالىسىنىڭ ئۈچى قىز ئىدى.

biz burunde(n) toʻsoda digē(n).

بىز بۇرۇندىن توشۇدا ئىدۇق.

atʻamniŋ bir qizi wā(ɾ) digē(n).

ئاچامنىڭ بىر قىزى بار ئىدى.

mende qoʻsaq joxla.

مېنىڭدە قوشاق يوق (مەن قوشاق بىلمەيمەن).

jiraqqa ketmigiŋ dzumu, baraniŋa qaraylā(ɾ).

يىراققا كەتمىسۇن، قارىسىغا قاراڭلار.

qaraj - qaraj maŋdim, tepil(ip) qalā(ɾ)mike(n) dep...

تېپىلىپ قالامدىكىن، دەپ قاراپ - قاراپ ماڭدىم.

malni baqaj - baqaj ʻfiqiptikenduq.

مالنى باقا - باقا چىقىپتىكەن.

yzymde jamiŋim, tʻoʻfymde uluŋum joq.

ھېچقانداق يېرىمدە كامچىلىقىم يوق (بېجىرىم).

bilgilimu bō(1)majdikē(n) jolni.

يولنى بىلگىلىمۇ بولمايدىكەن.

kile(n) walini barani joxmu?

كېلىن بالىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەمدۇ؟

bir gyrdzek, bir jamdaq dzajlimajdiŋalla gep.

بىر گۈرجهك، بىر سۈپۈرگىنى ئىشقا سېلىپمۇ قويمايدىغان گەپ.

ō(1)tura - ō(1)tura ʻfixtim. ئولتۇرا-ئولتۇرا چىقتىم.

edemni beʻ(i)qa kē(1)mijdiŋā(n) kymmu joxkē(n).

ئادەمنىڭ بېشىغا كەلمەيدىغان كۈنمۇ يوق ئىكەن.

køk gyldyrijttu, jamŋur jabaj dijttu.

ھاۋا گۈلدۈرلەۋاتىدۇ، يامغۇر ياغاي دەۋاتىدۇ.

fundaq qurʔaxʔiliq bo(lu)p kitiwidi...

شۇنداق قۇرغاقچىلىق بولۇپ كېتىۋىدى...

sodigər qumni sanisa, biz rumni sanajmiz.

سودىگەر قۇم سانىسا، بىز رۇمنى كۆزلەيمىز.

toxox gəʃimu qajnatqā(n)siri qatqili?

قايناتقانسىرى قاتىدىغان توخۇ گۆشىمىدى؟

altə nərse wā(r) jimiɟiɟā(n),

ikki ʃaxʃaq arisi, ikki kəzni qarisi,

biri ət, biri kət.

مالنىڭ ئادەم يېمەيدىغان ئالتە نەرسىسى بار، بۇلار — ئىككى
شاخشاقتىڭ ئارىسى، ئىككى كۆزنىڭ قارىسى، يەنە بىرسى ئۆت، يەنە
بىرسى كۆتى.

gawusi jadiɟa kilidiɟā(n), gawusi jadiɟa kē(l)mijiɟiɟā(n)gəp.

بەزىلىرى يادىغا كېلىدىغان، بەزىلىرى يادىغا كەلمەيدىغان گەپ.

inəm dadamde(n) qiriq tət jefida qa(ɟi)ptu.

ئاپام دادامدىن 44 يېشىدا قايتۇ.

bir jaɟzisini qara qatʃora diɟdimiz.

بىر خىلىنى قارا قارىغاي دەيمىز.

tolaraq qarni aɟ wō(l)sa, fundaq kisəl wol(i)dikē(n).

كۆپىنچە قوسىقى ئاچ بولسا، شۇنداق كېسەل بولىدىكەن.

tifim ā(ɟ)riɟdu. چىشىم ئاغرىيدۇ.

bē(l)ʃirde kaləɟ wā(r)mu, ilqida etiɟ wā(r)mu.

ئالچالدا كالاڭ بارمۇ ؟ يېلقىدا ئېتىڭ بارمۇ؟

saɟʃimu bu kyllē(r) kilē(r). ساڭىمۇ بۇ كۈنلەر كېلەر.

muni ʃigme toquʃ diɟmiz. بۇنى چىگمە توقۇش دەيمىز.

ytke tilipo(n) biri/ jamā(n) tfigi/ʃu.

ئۇ ياققا تېلېفون بېرىش پامان تەس.

amā(n) qollamu?

سالامەت قوندىلمۇ؟

bu qu/ni ɔ(1)tyr(i)diʃā(n) qu/ ɛmesti.

بۇ قۇش ئۆلتۈرىدىغان قۇش ئەمەسدى.

dzenimʃina boʃum, gyry/ qijmetildi, **qijmetlidi**

جېنىم ئۆكەم، گۈرۈچ قىممەتلىدى.

sotuʃi tfixmaptu.

ھاردۇقى چىقماپتۇ.

bu nime upraxʃiliqtu.

بۇ نېمە ئاۋازىگەرچىلىكتۇ؟

tygmisi ʃiʃilmes wo(lup) qa(li)ptu.

سىزنىڭ بولۇپ قاپتۇ.

nā(n) jijni.

نان يەيلى.

dapni tʃertimiz, ʃirdzekni tartimiz.

داپنى چېكىپ چالىمىز، غېجەكنى تارتىپ چالىمىز.

jopurmiʃi tʃy/ʃ(y) kitidu.

يۇپۇرمىقى چۈشۈپ كېتىدۇ.

my/ʃykni aslini dijmiz.

مۆشۈكنىڭ ئاسلىنى دەيمىز.

kep wilē(n) kisek qujmamdu?

قېلىپ بىلەن كېسەك قۇيمامدۇ؟

eti toxta/ wo(1)sa, bu ɛr toxta/ kē(n) dijmiz.

ئېتى توختاش بولسا، بۇ ئەر توختاش ئىكەن، دەيمىز.

ɔ(1)turup kessəm bo(1)mas.

ئولتۇرۇپ كەتسەم (جىق ئولتۇرسام) بولماس.

beqindi tolik enduq.

كەمبىغەل تولا ئىكەن.

ā(1)majdiʃni qā(1)majdu.

ئالمايدىغىنى قالمايدۇ.

ɛ(ndin)ke(jin) bir mamam bā(r) d' i) axta/ʃta.

ئاندىن كېيىن، ئاقتاشتا بىر مامام بار ئىدى.

ɛɛrwi qi(li)p jen(ip) keldim.

سەبر قىلىپ يېنىپ كەلدىم.

ʃon iʃik atajdiʔā(n) bizni ʃon buwimizi ʃjiniŋ aʃlini.

بىزنىڭ چوڭ بوۋىمىزنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىنى چوڭ ئىشىك ئاتايدىغان.

mē(n) ʔzym jamā(n) digē(n).

nā(ha)jiti katta orda wā(r) digē(n).

ناھايىتى كاتتا ئوردا بار ئىدى.

nim(ε) paratʃ salurmē(n).

نېمە پاراڭ سالارمەن.

homrimizni ʔkyriʃtimiz.

ئۆمرىمىزنى ئۆتكۈزۈۋاتىمىز.

تويى بولغان قىزغا بېرىلىدىغان تەلىم:

aʃmiʔā(n) qawaq,

ʃaxmiʔā(n) jaŋaq,

aʃ walam ʔ(j)gε keldi,

tolo(n) aʃdek appaq.

etigē(n) qopar wō(1)ʔaj,

tynyk aʃar wō(1)ʔaj,

toqquz oʔbulluq, bir qizliq wō(1)ʔaj,

bē(1)ʃirdε ilqiliq wō(1)ʔaj,

qotanda qojluq wō(1)ʔaj,

ʔzilidε kaliliq wō(1)ʔaj,

kyl ā(1)sa kymyʃ wō(1)ʔaj,

ot ā(1)sa alto(n) bō(1)ʔaj,

tolo(n) aʃdek roʃē(n) bō(1)ʔaj,

aʃlide(n) aʃ ʃiqqaj, kijnide(n) kyn ʃiqqaj,

uʃi uzarʔaj, tywi jeʃilʔaj,

quduqqa taʃ sɑ(1)ʃandək wō(1)ʃaj,
 ʃɑɟdzo jilimidek jepiʃqaq wō(1)ʃaj,
 xudajim risqisini keŋ qi(1)ʃaj,
 bext - døliti ʃoŋ wo(1)ʃaj,
 xudajim marək qi(1)ʃaj.

×

×

يېرىم جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرى

kyʃym bir nimige jetmijdiʃɑ(n) tursa...

كۈچۈم بىر نەرسىگە يەتمەيدىغان تۇرسا،

tuqqɑ(n) balimiz ottuzʃa kirijtsa,...

تۇققان بالىمىز ئوتتۇزغا كىرىۋاتسا،

nim(ε) dɛp birɛ(r)mənke(n) dɛp

نېمە دەپ بېرەرمەنكىن، دەپ...

jetim pɑ(r)ʃɛ kigizni sɛp(<selip)

يېرىم پارچە كىگىزنى سېلىپ،...

qarni qiraliwɛ(r)gɛ(n)de(n) ke(jin)

قارنى قىرىۋەرگەندىن كېيىن،...

topisi iti(p) kɛtmigij dɛp

قەبرى ئۆتۈلۈپ كەتمىگەي، دەپ...

tonni kigyrgɛ(n)de(n) ke(jin)

توننى كەيدۈرگەندىن كېيىن،...

jaʃ wō(1)maj ulɑ(r)

ئۇلار ياش بولماي،...

duxturʃa apɑ(r)ʃaj digɛ(n).

دوختۇرغا ئاپارغاي دېگەن.

tumfuxini suqqā(n) edem.

ئىشقا چېپىلغان ئادەم.

botontʃaq dijdimiz.

(تۆڭە بالىسىنى) بوتۇنچاق — بوتلاق دەيمىز.

V. قۇمۇل شېۋىسىگە خاس شېۋە سۆزلىرى

قۇمۇل شېۋىسى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا پەرقلەندۈ. ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تېخىچە قوللىنىلمىغان (ياكى كۆرۈلمىگەن) نۇرغۇنلىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر خېلىلا كۆپ.

قۇمۇل شېۋىسىدىكى مۇنداق لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ باشقا تىللاردىن مەسىلەن، خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، ئەرەب - فارس تىلى قاتارلىق تىللاردىن بىر قىسىم سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى قاتارىدا ئۇنىڭ ئەدەبىي تىل بىلەن فونېتىكىلىق جەھەتتە پەرقلق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ئەمما مەنىسى ئوخشاش سۆزلىرى بىلەن تەڭ، تاۋۇشى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەدەبىي تىلدىكىدىن باشقىچە مەنىدە قوللىنىلىدىغان، شۇنىڭدەك، ئەدەبىي تىلدا تەڭدىشى بولمىغان، ئەدەبىي تىلنىڭ لېكسىكىلىق سوستا ۋىغا كىرگۈزۈپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۆزلىرى كۆرسىتىلدى. شۇ جۈملىدىن بىر قىسىم ئوت - چۆپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نامىمۇ شۇ جايدىكى ئاتىلىشى بويىچە كىرگۈزۈلدى، مەسىلەن، loqaa, aquwaq, batfirbe(n), kə(k)gyl دېگەندەك. ۋاقىت قىسقا بولغانلىقتىن بۇلارنىڭ ئىلمىي نامى ئېنىقلاپ كۆرسىتىلمىدى.

abdā(n) ~ amdā(n)	ئوبدان
appaq	ئوردا خېنىملىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋان
aptʃi-	ئاپچىد - (رەخنىڭ كىرىشىپ كېتىشى)
aptʃimaq	ئاپچىماق
aptʃiʃ	ئاپچىش
apqo(n)	دۇتخۇن
atā(n)	ئاتان (ئاختىلانغان تۆگە)
atʃara	چاتىراق
atʃixʃā(j)	بوزتىكەن، سۈتلىگەن
axturma	لوبو، تۇرۇپ
qizil ~	قىزىل لوبو
køk ~	كۆك لوبو
axʃot < aq baʃ ot	قار لەيلىسى
axʃimar(u)	نامازشامگۈل
ada bo(l)maq	ئۇپراپ تۈگىمەك
adaget	ئاداۋەت
arā(n)	ئاران
araq	ھاراق
ā(b)ramʃa	ئارغامچا
	(سېلى. بە. ت. I. 660. اغرامجى)
arpiḡā(n)	ئارپىخان، سۇلۇ
arʃa	سۆزمە

arʃaŋ	خامۇت ئاياق
arʃaŋla-	① ئالچاڭلا-
arʃaŋlimaq	ئالچاڭلىماق
arʃaŋlaʃ	ئالچاڭلاش
	② ئىككىلەنمەك
arda -	- ئادا
ardimaq	ئادىماق
ardaʃ	ئاداش
ardap	ئاداپ
ardaŋ	ئەتىۋار
△meli toliniŋ meli ardaq . مېلى تولىنىڭ مېلى ئەتىۋار .	
balisi toliniŋ balisi ardaq بالىسى تولىنىڭ بالىسى	
ئەتىۋار (ماقال)	
ar dimas	خورماس، غەم يېمەس
ar qal	ئارقار (ياۋا قويىنىڭ چىشىسى)
ar qulot	يايلاقلاردا ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت
ar qe(n)	سۇ يار ئېلىپ كەتكەن جاي
ar waq	ئەرۋەش، سېھىر
ar wo(n)	ئاۋۇن، كۆپ
ar wō(j)	ئابروئي
ar wu-	ئاۋۇ-
ar wumaq	ئاۋۇماق
ar wuʃ	ئاۋۇش
ā(ɔ)ri-	- ئاغرد -
ā(ɔ)rimaq	ئاغرىماق
ā(ɔ)riʃ	ئاغرىش

arifola	بوش، بىكار
ā(ɤ)riq	ئاغرىق
ariliq	كارىدۇر، تاشقارقى ئۆي
azɤā(n)	ئازغان
as	ئېھتىمال، بەلكىم، شۇنداق بولسا كېرەك (ئۈندەش سۆز)
asqa ①	ئاسقۇ، گۆش ئاسىدىغان ئاسقۇ
asqa ②	يامغۇر-يېشىندا تاغدىن ئېقىپ چۈشكەن تاش پارچىلىرى
asqiliq	يامغۇر - يېشىندا تاغدىن تاش پارچىلىرى ئېقىپ چۈشكەن جاي.
aslā(n)	ئاسلان
asix	پايدا، نەپ
aʃxor a // gɛɾdin	چوڭ چىنە
aʃorɤi	ئىچ كۆز، تويىماس (ئىد.)
aʃpit	بېخىل، پىخسىق (ئىد.)
aʃ - ot	ئاش - تاماق
ā(j)ɤwaqar	ئاپتاپپەرەس
aqquɛ	نام، ئاتاق
aqot	يايلاقتا ئۈسىدىغان بىر خىل ئوت
aquwaq < aq uwaq	سايالاردا ئۈسىدىغان بىر خىل قاتتىق غوللۇق ئۆسۈملۈك
aqwelek // bɛʃɛj	يېسىۋىلەك، بەسەي
agiliʃtewuro(n) < agal iʃte(n) buro(n)	ئالدىنئالا، بۇرۇن
ɑŋxaj-	ئاڭخاي -
ɑŋxajmaq	ئاڭخايماق
ɑŋxiʃiʃ	ئاڭخىيىش
ɑŋqa-	چاڭقا -
ɑŋqimaq	چاڭقىماق

ayqaʃ	چاڭقاش
aywala	شۇڭلاشقا، شۇڭا
alay	ئالاق، بوش
alayʃira-	ئېچىرغا -
alayʃirimaq	ئېچىرقىماق
alayʃiraʃ	ئېچىرقاش
alayliq	ئالاقچىلىق، بوشلۇق
alamet	بەك، تولىمۇ (رەۋش)
alto(n)	ئالتۇن
altunluq	ۋالى جەمەتىدىكى كىشىلەرنىڭ مازارلىقى
altiwarim	ئالچوقا، تۇراقسىز
altuq	ئالچۇق، كەپە
alʃaq	تاغنىڭ ئالا كۆرۈنىدىغان جايى
alqā(n)	ئالغان
alwā(n)	ئالۋالغ
alwo(n)	ئېزىتقۇ
anaq	ئانداق
anaj	بوزەك، ئانى
~ tapmaq	بوزەك قىلماق
anaji	ئاسان، ئوڭاي
anajʃiliq	ئاسانچىلىق، ئوڭايچىلىق
aharawa	ماگىنىت
awarz	ئارزۇ، ئارمان، تەلپ
awij	ھىڭ
ajaq	ئاياغ
ajan -	ئاينە -، راۋاج تاپماق

ajanmaq
ajini/
ajlitā(r)tqut/
ajnek

ئاينماق
ئاينىش
شالدا
ئەينەك

ε-ε	ئەجەپلىنىش، ياراتماسلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سۆز
εpji-	ئەسنە-
εpjimək	ئەسنىمەك
εpjiʃ	ئەسنەش
εtləm	ھارامدىن بولغان
εtlən-	سەمەرد -، ئەتلەن -
εtlənmeκ	سەمرىمەك
εtliniʃ	سەمرىش
εtigē(n)	ئەتىگەن
εdziγij	قۇرۇق پىشلاق
	(سېل. مون. egejege مون—خە 119 - بىت)
εrt-	سۈرۈ -
εrtmek	سۈرتىمەك
εrtiʃ	سۈرتۈش
εrdeʃ -	قېرىش -
εrdeʃmek	قېرىشماق
εrdiʃiʃ	قېرىشىش
εrdəm	ئەدەپ - ئەخلاق
εrkək	ئەركەك، ئەر
εrkigot	ئەركەكئۆت (بىر خىل ئۆت نامى)
εrgol	ئەرگۈل، ھالقا
εrgolda-	ئەرگۈللە -، بۇرا -

εrgoldimaq	بۇرماق
εrgoldaʃ	بۇراش
εrmē(n)	ئەمەن
εrn	لەۋ، كالىۋا
ē(g)ri	ئەگرى
ekε	ئەكا
eke < a(ndin)ke(jin)	ئاندىن كېيىن
egel ~ agal	ئاۋۋال
ē(r)gi-	يوقلا-
ē(r)gimək	يوقلىماق
ē(r)giʃ	يوقلاش
ē(r)gim - burbum	ئەگرى - توقاي
εʃsiz	ئەنسز
εʃsizlik	ئەنسزلىك
ē(g)lε-	تاسقا -
ē(g)limək	تاسقىماق
ē(g)lεʃ	تاسقاش
elep	ھەلەپ
ē(g)læk	ئەلگەك
elendzε	ئىلاج
eltæk	يېتىر قىلمايدىغان، چىقىشقا ئەدەم
el - tuqqā(n)	ئۇرۇق - تۇققان
el - kā(n)	جامائەت، خالايق
el - olat	ئۇرۇق - تۇغقان
elwæk	ئەلۋەك، مول، يېتەرلىك
emsøtø(n)	ئۆمۈرۈن، باشقىچىلا

emgekʃā(n)	ئەمگەكچان
emgeklik	جاپاكەش
emgen -	ئەمگەن - ، جاپا چەكمەك
emgenmek	ئەمگەنمەك
emginiʃ	ئەمگىنىش
emgigi qejiʃmaq	پالاكەتكە يولۇقماق
emlik mal	كۆندۈرۈلمىگەن مال
endo	قاملاشمىغان ، غەيرى
endo gep	قاملاشمىغان گەپ
△ endo paray qilidiʃā(n)	قاملاشمىغان گەپ قىلىدىغان
nimik ē(n)	نېمىكەن
endimek	ئەندىشە قىلماق
ē(h)wal	ئەھۋال

b

bā(r) -	بار-
bā(r)maq	بارماق
berif	بېرىش
bā(r)	بار
beri fu	بارى شۇ
batforo ~ matforo	ئاچا تۇياق ماللارنىڭ ئايىغىدا بولىدىغان
	بىر خىل كېسەل
batfirbe(n) ~ batfirbina	باچىرىغىن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
bā(ɕ)daʃ	باغداش (يەر ئىسمى)
bara	قىزقىلمىغان پاققان تىرىسى
barā(n)	① غۇۋا كۆرۈنۈش
	② بىر نەرسىنىڭ غۇۋا كۆرۈنگەن قارىسى
	(سېل . بە . ت . I . 1570 . بارانك سارانك)
bā(j)raq	بايراق
bardam	چوڭ سېۋەت
bardamʃi	داستىخنى كەڭ ، چوڭچى
barwira-	ۋارقىرا -
barqirimaq	ۋارقىرىماق
barqiraʃ	ۋارقىراش
barmaq aʃ // jimirɕ(a) aʃ	قولداما
bar ɔ(ɕ)laq	يۇڭى قىزقىلمىغان ئوغلاق
bazā(r) - weliq	بازار

bazʁā(n)	بازغان
bazla -	بەزلە -
bazlimaq	بەزلىمەك
bazlaʃ	بەزلىش
baʃaq kək	پالەك
baʃalmas	بەڭۋاش، باشباشتاق
bā(ʁ)la	باغلا-
bā(ʁ)limaq	باغلىماق
bā(ʁ)laʃ	باغلاش
bala - ʃula	بالا - ۋاقا
balʁo(n)	بالغۇن (بىرخىل ئۆسۈملۈك)
balqa	بولقا
bā(ʁ)liq	باغلىق
baj tusun	ئۈچ ياشلىق بايتال
bē(r)-	بەر-
bē(r)mēk	بەرمەك
birif	بېرىش
bēʃej < خە 白菜	بەسەي
bē(l)ʃir	ئاچال
~ de kalaŋ wā(r)mu?	ئاچالدا كالاڭ بارمۇ؟
	(سېل. بە. ت. I. 702 . بلجىر)
bədəl	قاينغۇ
bēdijā(n)	بەدىيان
berwap ~ berbab	بەرباب، پىپا
bε(n)ʃε//ʃādzur	چۆچۈرە
bεʃeʁiz	ئاقساقال (ئىد.)

beldem	ئەپكەش
bəl kōjneḱ	يوپكا
bellik	ھارۋىنىڭ بەلۋىغى
bəjlɛ < 摆 + 1ɛ	بەيلە - (يېيىپ قويۇش)
bəjlimɛk	بەيلىمەك
bəjlɛʃ	بەيلەش
botunʃaq	بوتلاق (تۆگىنىڭ بىر ياشقا توشمىغان بالىسى)
bō(ɔ)dzima	بوغۇما (قىزنىڭ بوغۇمىسى)
bodraŋbu	غۇۋا
borā(n)	بوران
~ qopti.	بوران چىقتى.
borā(n)gyl	مامكاپ
borʃa < 菠箕	ئاشلىق ئادالاش ئۈچۈن چىۋىقتىن توقۇلغان
	جابدۇق
bozō(j) ~ mozō(j)	موزاي
	(سېل. بە. ت. III. 4344. موخىۋى)
boz jeŋi	بوزۇغا
bosur-	قاچىلا-
bosurmaq	قاچىلىماق
bosuruʃ	قاچىلاش
boʃqi	ۋاڭ ئوردىسىدىكى كىچىك ئەمەل نامى
bō(wa)q	ئۇكا
bō(wa)ɕum	ئۇكام
bō(wa)ɕuŋ	ئۇكاڭ
bō(wa)ɕusi	ئۇكىسى
bolora -	ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سېمىزلىكتىن زورۇقۇپ مېڭىشى

bolotimaq bolotaf
 bolur - wo(l)mas
 bowo(n) ~ boʻo(n)

بولار - بولالماس
 ھەرە

① سېرىق ياۋا ھەرە

② گۈل ھەرىسى

(سېل . بە . ت . III . 1254 . بابون)

bowo(n) tataq

ھەرە ياتقى، ھەرە كۆنكى

boj

بويتاق، تۇل

boj ejnek

تام ئەينەك

bojo(n)

بويۇن

bojunfaq

بوغا (ھارۋا جابدۇقى)

budzuʻur ~ bydzygyr

بۇجغۇر، بۇدۇر

budaf

تۇمان

bū(ʻ)ra

بۇغرا، ئەرەك تۆگە

bura//sona

سۆگەت، تال

buraq

پۇراق

buralqa

كەلگۈندى، سەرگەردان

burda

ئالدام، دام

buro(n) ①

بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)

buro(n) ②

بۇرۇن، ئاۋۋال

buro(n)da -

پۇرا -

buro(n)dimaq

پۇرماق

buro(n)daf

پۇراش

bū(j)ruq

بۇيرۇق

buʻdajliq

بۇغدىيەك

buʻunut

بۇياق، بۇيەر

bulā(r)	(برخىل قۇش)
bulta -	بەزلە - ، گوللا -
bultimaq	بەزلىمەك ، گوللىماق
bultaʃ	بەزلىش ، گوللاش
bulduŋ gøʃ	بۇلچۇڭ گۆش
bujla ~ bujda	بۇيلا (تۆگىنىڭ بۇرىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان ياغاچ)
bødzē(n)	بۆجەن
bø(1)dzyrge(n)	بۆلجۈرگەن
bøtʃøɭə ~ møtʃøɭə	قايماقنى كۆيدۈرۈپ ، مېيىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن قازاننىڭ تۈۋىدە قالغان تېرىپى . (سېل . قىرغىزچە : tʃøbøgø)
bøk-	بويسۇن -
bøkmek	بويسۇنماق
bøkyʃ	بويسۇنۇش
bøkē(n)	تۆگىنىڭ لوككىسى ، ئۆركىشى
bøkē(n)gyl	بۆكەنگۈل
bøkej-	ئېڭىش -
bøkejmek	ئېڭىشمەك
bøkijʃ	ئېڭىشىش
bøgē(n)	سەمرىشكە باشلىغان قوينىڭ مايىقى
bøgellē-	توس - (سۇغا قارىتا)
bøgellimek	توسماق
bøgellēʃ	توسۇش
byt	بۇياق ، بۇير
bytte	بۇياقتا
byttø(n)	بۇياقتىن

bytkε	بۇياققا
byrgyt	بۈركۈت
byk	بۈك، باراقسان
bylε -	بىلە -
bylimεk	بىلىمەك
bylεʃ	بىلەش
bylǝ(j)	بىلەي
byjzi	بۇياق، بۇتەرەپ
bezinda	بېزىندا، بۆشۈك تارتقۇسى
beʃiʃ	تۈگمەنگە نۆۋەت تۇتۇش ئۈچۈن ئايرىپ قويۇلغان ئاشلىق
bitεr	بولۇمسىز (ئاياللارغا قارىتا)
bidzik ~ bizik	قازناقنىكى نەرسە - كېرەك قويۇلىدىغان تەكچە
bidzik kirmεk	بوۋاقلارنىڭ ئىككى چېكىسىدىكى چاچنىڭ چۈشۈشى
△bu baliʃa bidzik kiritu.	بۇ بالىنىڭ چېكە چېچى چۈشۈپتۇ.
bidε̄(n)	بەدەن
bir sεt	بىر دەم
birwiraqi	بىر-بىرلەپ، كەينى - كەينىدىن
birim	بېرىم، بېرىلىدىغان نەرسە
birindzi	بىرىنچى
bizε̄(r)	ئاز، ئازغىنە
bizε̄(r)zir	ئاز، ئازغىنە
bizε̄(r)zirε	ئاز، ئازغىنە
bizir	ئاز، ئازغىنە
bizik	ئاز، بىر ئاز
(سېل . بە . ت . III . 3527 . برزەرەك)	
biz - biz	كۈننىڭ قىزدۇرۇشى

bistet	سىزغۇچ
bigā(n)	بىگەن (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)
biŋkilda-	ۋىڭىلدا -
biŋkildimaq	ۋىڭىلدىماق
biŋkildaŋ	ۋىڭىلداش
bile jaŋ	تەييار سۇماي
biłøzyk	بىلەيزۈك
bijiz	بېگىز
bijiz qol	بېگىز قول
bijiŋ	بېھىش، جەننەت

p

pa-pa	پاھ-پاھ (ئۈندەش سۆز)
pā(l)ʃiq	لاي، پاتقاق
patɛʃ	ئاشپەز
pasatɕ qilmaq	غازاڭ قىلماق
patɕdus	پانۇس
palgā(n)	ئوۋچى، مەرگەن
palopa	پۇتلاشقاق (ئادەمگە قارىتا)
pət	ھىلە - نەيرەڭ
pətiga	پەتۋا
pətga	پەرۋا
pəzlen -	راستلان -
pəzlenmek	راستلانماق
pəzliniʃ	راستلىنىش
pē(j)l	پەيل
pɛlkɛt	ناچار، يامان، قاملاشمىغان
po	ھور، پار
△ qazanniɕ posi	قازاننىڭ ھورى
△ posini ʃiqarmaq	ھورنى چىقارماق (ئىد.)
△ posini qojup bē(r)mek	غەيۋىتىنى قىلماق (ئىد.)
porpatɕ	توپىلاڭ
△ ~ ʃiqarmaq	توپىلاڭ چىقارماق
poruʃ	ياغاچتىن ياسالغان چۆچەك، قاچا

poʁunda	توزغاق، يېكەن، قۇمۇش قاتارلىقلارنىڭ توزغىقى
pola -	ھوردا - ، ئىسلا -
polimaq	ھوردىماق
polaʃ	ھورداش
poldaq	تېزەك خالتىسى
poldi - soldaŋ	ساڭگىل - سۆڭگۈل
puxsara -	دومساي -
puxsarimaq	دومسايماق
puxsar aʃ	دومسىيىش
purɖa	پۇرسەت
purqida-	بىخلان -
purqidimaq	بىخلانماق
purqidaʃ	بىخلنىش
puqa	بۇقا
puqur-puqur	ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىنى ئىپادىلەيدىغان تەقلىد سۆز
pujpila-	سۇۋاشتۇر -
pujpilimaq	سۇۋاشتۇرماق
pujpilaʃ	سۇۋاشتۇرۇش
pøpekligot ~ pøpigot	پۆپەكلىكتۈت
pøpylɛ-	پەپىلە -
pøpylimek	پەپىلىمەك
pøpylɛʃ	پەپىلەش
pøʃøʃ	ئىنجىقلاپ گەپ قىلىدىغان كىشى
pytø(n)	پۈتۈن
pytø(n) nā(n)	پۈتۈن نان
pytø(j)	پۈتەي

pyr-	پۈدە -
pyrmek	پۈدىمەك
pyryf	پۈدەش
surhaj pyrmek	سۈنەي چالماق
pyrdε - ~ pyrlε -	پۈۋلە -
pyrdimek	پۈۋلىمەك
pyrdεf	پۈۋدەش
otni pyrdimek	ئوتنى پۈۋلىمەك
pyget // bozaq	ئوق غوزىكى، پىستان
pyrgyf	ئۈشتەك
peroza kōz	كۆك كۆز
pitεk	پىتەك
pitpitε	پىلىپىل
pitir ~ petir	پىتىر
pitige	① . قورساق ② . قورسقى چوڭلاپ
	بويى ئۆسمەسلىك
pirhaj	تولغىماچ، چۆگىلىمەچ
pirlaŋ	ئاق تۇرما (بالدۇر پىشىدىغان توپچىسىمان تۇرۇپ)
pirla -	پەرلە -
pirlimaq	پەرلىمەك
pirlaf	پەرلەش
pisat	پىسات
piʃʃiɖa-	پىڭدا - ، پىششىقلا -
piʃʃiɖimaq	پىششىقلىماق
piʃʃiɖaf	پىششىقلاش
piqira-	پايپىتەك بول -

piqitimaq	پايپىتەك بولماق
piqira/	پايپىتەك بولۇش
pilaŋza < 李蓝子	كىچىك قول سېۋەت
pijdampij	پەيدىنپەي
	(سېل . بە . ت . II . 2067 . فى درفى)
pijlij	پەلەي
	(سېل . بە . ت . I . 1031 . فى لى)

t

tapā(n)	تاپان
tapaget	تاپاۋەت
tatur -	قاخشات -
taturmaq	قاخشاتماق
taturuʃ	قاخشىتىش
taxajla	جاۋەن (چىنە - قاچا قويۇلىدىغان جاۋەن)
taxsa	تەخسە
taxsi	تېسىز
tar apal	تەييارلىقسىز
tar aga	تەرەۋى (رامزان ئېيىدا خۇپتەندىن كېيىنكى ناماز)
tarpije(n)	تارمار، ۋەيران
tartqa	ياغاچ چېلەك
tartma	تارتما، پەلەمپەي
tasqira	تاسقارا، قۇماي
taʃqo(n)	تاشقۇن
taʃlaʃtur -	تاش يانقۇز -
taʃlaʃturmaq	تاش يانقۇزماق
taʃlaʃturuʃ	تاش يانقۇزۇش
taq jiʃatʃ	ئىشك ئۈستىگە قويۇلىدىغان ياغاچ
tagā(r)	تاۋار
tagap	تاۋاپ
talqā(n)	تالقان

tam	ئاز (ئۆزىنىڭ سېلىنىشىغا قارىتا)
tamaʃa	① تاماشا، ② ئاجايىپ، كارامەت
tamdza	تامچە
tamdzila-	تامچىلا-
tamdzilimaq	تامچىلىماق
tamdzilaʃ	تامچىلاش
tamʃax	تامشاخ (بىرخىل ئۆسۈملۈك)
tan(a)ot	تانا ئوت (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
tawila-	تاپىلا -
tawilimaq	تاپىلىماق
tawilaʃ	تاپىلاش
tajlaq	تايلاق (ئۆگىنىڭ بىر ياشتىن ئاشقان بالىسى)
tē(ɾ)-	تەر -
tē(ɾ)mek	تەرمەك
tetiʃ	تېرىش
tɛp - tɛjjā(ɾ)	تەبىيىرلانغان، رۇسلانغان
tɛp - tumu	كېزىك
tɛpkɛ	تەپكە (ئەلگە كىنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان جازا)
tɛrgø	تەرگەش
tɛrmɛ	تەرمە، ئاق ئۆپىنىڭ كەرمە ياغىچى
tɛr wɛ -	تەۋرە -
tɛr wimɛk	تەۋرىمەك
tɛr wɛʃ	تەۋرەش
tɛskē(n)	تەسكەن
tēk ēxā(n) < tɛrken xan ?	پىلە قۇرۇتى
tɛklɛ-	سەكرە -

teklimək	سەكرىمەك
teklef	سەكرەش
telɛ-	جىقلا - ، تۇلۇقلا - ،
tellimek	جىقلىماق
telɛf	جىقلاش
tē(r)mɛʃ	تەمەچ
tɛmtɛk // mɔhɔr	ھۆكۈمەت ياكى شەخىسنىڭ نامىغىسى
	(قارالغ : بە . ت . I . 270 - تىمىك)
tɛmkɛ	تاماكى
tō(n)	تون
topʃa	تۈگمە
toxtō(n)	تەمكىن ، سالماق
toxsā(n)	توقسەن
tō(ɔ)ra	توغرا
tō(ɔ)ra-	توغرا -
tō(ɔ)rimaq	توغرىماق
tō(ɔ)raʃ	توغراش
tō(ɔ)raq	توغراق
toraq	توساق
tor xē(n)tɛj	پوپايكا
torɔa	ئاق ئۆيلەرنىڭ ئاستى تەرىپىگە ئورايدىغان يېپىنچا
torqu-	كۆڭۈل يېرىم بول -
torqumaq	كۆڭۈل يېرىم بولماق
torquʃ	كۆڭۈل يېرىم بولۇش
tōro < tō(ɔ)r(uɔ)o	توغرىغۇ ، توغراق شاخارى
toro	تورۇا

toruq	تورۇق
~ at	تورۇق ئات
tozoʻbur	توزۇغۇر (مالغا قارىتا تىل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ)
tosunʻa	توساق ، توسۇنچاق
toʻf	تىۋىش
~ bē(r)mek	تىۋىش بەرمەك
toʻfqā(n)	توشقان
toʻfulaq ~ toʻflaq	ئۈزۈمگە ئوخشاش بىر خىل ئۆسۈملۈك
toʻk	چاڭ - توزان
toʻkam - toʻkam	ھەر يەر - ھەر يەردە
toʻj sāl(1)maq	كانچىلىماق
toʻjuz ~ toʻjuz	توڭگۇز
tō(ʻ)laq	تولغاق (ئورۇن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق)
tomuzka	كۆنەلگۈ
toj - tumā(n)	توي-تۆكۈن
tutuwalmaq	خەتنە قىلدۇرماق (ئىد.)
tuxumla -	تۇخۇملا -
tuxumlimaq	تۇخۇملىماق
tuxumlaʻ	تۇخۇملاش
turxo(n)	تۇرخۇن
turko(n)	تۇرغۇن
turʻbutʻ	قۇرئاندا توختاپ ئوقۇلىدىغان ئورۇن
turulka	تۇرۇلغا (بىرخىل قۇش)
tuztam	① بىرخىل ئۆسۈملۈك
	② تۇزى كام
tusqa	شورتاڭلىق

tuʃaq	چۈشەك (ئاتقا سېلىنىدىغان چۈشەك)
tuʃuʃ-	ماسلاش -
tuʃuʃmaq	ماسلاشماق
tuʃuʃuʃ	ماسلىشىش
tuʃwigi	بايراقچىلار باشلىغى (تارىخىي ئەمەل نامى)
tuqqā(n)	تۇغقان
tuga-	مەنىست -
tugimaq	مەنىستىمەك
tugaʃ	مەنىستىش
tumā(n)	تۇمان چاڭ
tumqi < 捅事者	چېقىمچى
tū(r)na	تۇرنا
tujbō(n)	تۇيغۇن ، ئاق قارچۇغا
tujlaqla-	ئويناقشە - ، قىيغاشە -
tujlaqlimaq	ئويناقشىماق
tujlaqlaʃ-	ئويناقشىش
tøtø	كېكەچ
tøɾɛ-	تۆرە - (بېشى ئايلانماق)
tørimək	تۆرىمەك
tøɾɛʃ	تۆرەش
tørt	تۆت
tøz -	تۆز -
tøzmək	تۆزىمەك
tøzyʃ	تۆزۈش
tøʃylaq	بىرخىل ئۆسۈملۈك
tøkyr	① گال ، ② چولاق

~ pitʃaq	گال پىچاق
tøkylʃā(n)	تۆكۈلۈشچان
tøge tikē(n)gyl	تۆگە تىكەنگۈل
tō(h)mēt	تۆھمەت
tømyrat	ۋەلىسىپىت
tømyr tikē(n)	ئۈچمىنىڭ تۇغقان ۋاقتى
tømyrø	تەمرەتكۈ
tøwe	تۆپە
△ øjni tōwisi	ئۆينىڭ تۈپسى
tōwe	توۋۇا
tōwē(n)	تۆۋەن ، پەس
tyrpe ~ tyrpyk	چوپسا
tyrkkyk	تۇرۇك
(قاراڭ : بە . ت . II . 2853 ، 3388 ، تۈركۈك ، توركوك)	
tyrtyl-	① . دۇدۇقلا -
tyrtylmek	دۇدۇقلىماق
tyrtylyʃ	دۇدۇقلاش
tyrgø(n)	② دوقۇرماق ، دوقۇرۇش ③ تەنتىرىمەك ، تەنتىرەش
tyrmē(n)	تۈرگۈن
tyzek	تۈرمەل (تۈرمەل ئاش)
tyʃ	پۈزەك ، ھەرە قىرىندىسى
~ kōtyʃ	چۈش
tyʃ-	چۈش - كۆرۈش
tyʃmek	چۈش -
tyʃyʃ	چۈشمەك
	چۈشۈش

tyʃ	چۈش (ۋاقىت نامى)
~ woldi	چۈش بولدى
tyʃyrgyʃ	چۈشۈرگە
tyʃker-	چۈشكۈر-
tyʃkermek	چۈشكۈرمەك
tyʃkyryʃ	چۈشكۈرۈش
tyʃε-~tuʃa-	چۈشە - (مالغا قارىتا)
tyʃimek	چۈشمەك
tyʃεʃ	چۈشەش
tygendε	تۈگەنچە
tygyr-	تەككۈز-
tygyrmek	تەككۈزمەك
tygyryʃ	تەككۈزۈش
suʃa nan ~	سۇغا نان تۈگۈرۈش
tygywaʃ//bē(n)ʃε	چۆچۈرە
tyʃkel-	جىمىق -
tyʃkelmek	جىمىقماق
tyʃkylyʃ	جىمىقىش
tymē(n)	تۈمەن
tynnek	تۈنەك ، مەشرەپ
tynøø(n)	تۈنۈگۈن
tywεʃ	كاللەك - كاللەك
terē(n)	چوڭقۇر
teliwoʃ < teli boʃ	بوشاڭ ، ئاجىز
temiz-	تېمىت -
temizmaq	تېمىتماق

temiziʃ	تېمىتىش
tipirʃekle -	تېپچەكلە -
tipirʃeklimək	تېپچەكلىمەك
tipirʃekleʃ	تېپچەكلەش
tirtək	تىرتەك، ئاچچىقى يامان، تەرسا
tirez	تېتىك، تېمەن، جانلىق
tizlapʃa	تىزلامچا، تىزلىق
tiʃ	چىش
tiʃle-	چىشلە -
tiʃlimək	چىشلىمەك
tiʃleʃ	چىشلەش
tiʃi	چىشى (ئەرەكەكنىڭ ئەكسى)
tiq-	تىندۇر -
tiqmaq	تىندۇرماق
tiqiʃ	تىندۇرۇش
tiqma	تىندۇرما
~ jɛr	تىندۇرما يەر
tikɛ ①	تېكە
tikɛ ②	بىر خىل مۇڭگۈزلۈك چاشقان
tikɛ poqi	مۇشوخىل چاشقانىڭ پوقى (دورا ماتېرىيالى)
tikɛ̃(n)	تىكەن
tikir	① دۆ، ② تام تېكىسى
tikilən -	① يېقىل -
tikilənمەك	يېقىلماق
tikiliniʃ	يېقىلىش
	② دومىلىماق، دومىلاش

tigir mē(n) ~ tigi(r) mē(n)	تۈگمەن
tijɥi < 听土	پايلاقچى
tilipo(n)	تېلېفون
tinkε	تۈنۈكە، قەلەي
tijek	① مالنىڭ قېتىپ كەتكەن مايىقى
	② قەۋزىيەت
tijle -	تىز -
tijlimek	تىزماق
tijleʃ	تىزىش
tijne -	① ئالدىرا -
tijnimek	ئالدىرماق
tijneʃ	ئالدىراش
	② تېنىمەك، تېنەش

- dzadzaza < خە 夹夹子 پەشمەت، بىر خىل قىسقا چاپان
 dzar ئېلان، بۇيرۇق
 dzagap جاۋاپ
 dzagalduz جوۋالدۇرۇز
 dzagē(n) < خە 夹板子 جاۋاڭ (ھارۋا جابدۇقى)
 dzəŋba ajbīr ~ dzəŋge ajbīr يىلقىنى ئوبدان باشقۇرىدىغان ئايغىر
 dzāla - ① باشلا -
 dzālimaq باشلىماق
 dzālaf باشلاش
 يولغا سالماق، يولغا باشلاپ قويۇش
 dzālaq بۇيرۇق
 dzaldur tumā(r) چاقما سالىدىغان تۇمار
 dzamat جەمەت
 dzamagyl ياۋا جۈسەينىڭ ئېچىلغان گۈلى
 dzawē(n) < خە 架板 جاۋەن
 dzajla - ~ dzajda - ① ئورۇندا -
 dzajlimaq ئورۇندىماق
 dzajlaf ئورۇنداش
 ② ئەدىپىنى بەرمەك
 dzε - dzε ھەي - ھەي "بولدى، قوي" دېگەن ئۈندەش سۆز
 dzεrge پاسىل، چېگرا، چەك

dzɛs	خرس
(سېل. بە . ت. II . 2407 . جىرس لىك قىلادو)	
dzɛŋzɛ < 花卷 xɛ	خواجه
dzɛŋgɛ	پۇختا، پىششىق
dzɛŋgɛl	غۇزمەك (مىۋىلەرنىڭ زىچ بولۇشىغا قارىتىلىدۇ)
dzɛŋgi iʃɛk	ئۇرۇشقاق ئېشەك
dzɛjlɛ -	يىراقلاش -
dzɛjlimɛk	يىراقلاشماق
dzɛjlɛʃ	يىراقلىشىش
(قارالغ: بە . ت. II . 1669 . جىلا)	
dzɔdzɛj	لەۋنىڭ ئىككى چېتىگە چىققان يارا
dzɔ(w)xɛj	جاۋغاي
dzɔda	جودا، سېھىر
dzɔda qi(l)maq	جودا قىلماق
dzɔ(ɕ)dar	جوغداي
dzɔdiʃi	جادۇگەر، سېھرىگەر
dzɔrɛ(n)	ئاۋارىچىلىق، چىقىمدار بولۇش
dzɔru -	بۇيرۇ -
dzɔrumaq	بۇيرىماق
dzɔruʃ	بۇيرۇش
dzɔruq	بۇيرۇق
dzɔruŋqaj	شەجەرە، نەسەپنامە
dzɔsulaŋ ~ dzusulaŋ < dzosalaŋ مۇن	يىلاق
(josalang بەت 1339 . خە. مۇن. قارالغ: مۇن. خە. 1339 . بەت josalang)	
dzɔɕdzoq//tartq aq	قوينىڭ باشلامچىسى، قوي پادىسىنى
	باشلىغۇچى

dzobdo(n) ~ dzuobdo(n)	شوڭ، تېتىك
dzogaza ~ dzigoza < 袂, 竹腰子	چاپان
dzolza < 盅子	رومكا، ھاراق رومكسى
dzolʒaq	قوينىڭ پۇرقى
dzolʒur -	باشقۇر -
dzolʒurmaq	باشقۇرماق
dzolʒuruʃ	باشقۇرۇش
dzolo qō(wu)q	دەرۋازا، زەنجىرلىك دەرۋازا
dzon	نىيەت
dzoni jamā(n)	نىيىتى يامان
dzoji - dzapa	جەبرى - جاپا، جاپا - مۇشەققەت
dzuʒula ~ dzobola	ئاتنىڭ كۆكرەك قىسمىغا ئېسىلىدىغان
	ئۇششاق قوڭغىراقلىق زىننەت جابدۇقى
dzugā(n)	جۇۋان، جۇگان
dzulu ~ dzolo	چۇلۇزور
dzønty-	ئالجد -
dzøntymek	ئالجماق
dzøntyʃ	ئالجىش
dzønle -	جۆندە -
dzønlimək	جۆندىمەك
dzønleʃ	جۆندەش
dzyt	بېخىل
dzytirε -	جۇتاقا -
dzytirimək	جۇتاقىماق
dzytirεʃ	جۇتاقاش
dzyczek	چۆجە

dzydzem	ئۈجمە
dzydzyŋ	سۈڭگۈچ (باغنىڭ سۈ كىرىدىغان تۆشۈكى)
dzyktø	بېخىل، پىخسىق
dzyn	ھۆل - قۇرۇقنىڭ ئارىسىدا، شىرشىم
dzeβira -	شاراقلا-
dzeβirimaq	شاراقلماق
dzeβiraʃ	شاراقلاش
△ seβizβā(n) dzeβirajttu	سېغىزخان شاراقلاۋاتىدۇ.
dzenigar ~ dziniger	① جانىۋار ② بىچارە
dzirqaj	سۈ بۆلگۈچ
dzis	① قورقۇنۇچلۇق، ② يىرگىنىشلىك
dzikʃi - ~ dziʃki -	يىرگەن - ، سەسكەن -
dzikʃimek	يىرگىنىمەك
dzikʃiʃ	يىرگىنىش
dzila	جۇلا، يالتىراق
dzimbir < 蒸籠子 خە	جىمبىل
	(قاراڭ: بە . ت. III . 3445 جىمىر)
dziwar	ئىزغىرىن شامال
dziwirla-	ۋىچىرلا -
dziwirlimaq	ۋىچىرلىماق
dziwirlaʃ	ۋىچىرلاش
△quʃqatʃ dziwirlajttu	قۇشقاچ ۋىچىرلاۋاتىدۇ.
dzijek	ئاق ئۆيىنىڭ يېپىنچىسىنىڭ گىرۋىكىگە تۇتۇلغان يۇڭ يىپ
dzijle	كالا سولايدىغان كىچىك قۇرشاۋ
	(سېل. مون . خە . 1302 . jel - e)
dzijnek	جەينەك

ʃā(j) < 茶	چاي
ʃā(j) tulum	چايخالتا
ʃapā(n)	چاپان
ʃapʃa	ئارا (دېھقانچىلىق سايىمىنى)
ʃāpqo(n)	چۇدۇن - چاپقۇن
ʃā(1)ɬa	سالجا
ʃā(j)ɬøʃ	چايچۇش
ʃā(j)ɬir	چاي ئۈستىلى
ʃā(n)ʃ -	سانچىدە -
ʃā(n)ʃmaq	سانچىماق
ʃā(n)ʃiʃ	سانچىش
ʃatʃa -	① زېرىك -
ʃatʃimaq	زېرىكمەك
ʃatʃaʃ	زېرىكەش
ʃar	② زېدەكمەك، زېدەكەش
ʃar ada-	چار، چىپار
ʃar adimaq	قورشا -
ʃar adaʃ	قوشماق
ʃarʃar	قورشاش
ʃarlar	يېقىمسىز
~ at	ئالا - چىپار
	ئالائات

ʃaʃqā(n)	چاشقان
ʃaʃka	① زەنجبۇل، ئاق چەشكە ② مېيىتنى ئوزاتقاندا تارقىتىلىدىغان يەل - يېمىش
ʃaʃma ~ ʃɛʃmɛ	كەشتە
ʃaʃdol	قاخشال
ʃaʃnaq	قوشۇش سۇناي
ʃaʃʃiliqaj	ئالدىراش، بىسەرەمجان
ʃaʃqā(n)	چاپسان
ʃaʃilaj - ʃoqulaj	يۈزنىڭ قۇرغاقلىشىپ سويۇلۇشى
ʃaʃʃiz ~ ʃaʃgiz	بىر خىل دەرەخ (سوغۇق ئۈچۈن دورا قىلىنىدۇ)
ʃā(ɕ)la -	ئاغدۇر- (يەرگە قارىتا)
ʃā(ɕ)limaq	ئاغدۇرماق
ʃā(ɕ)laʃ	ئاغدۇرۇش
ʃalʃuq	نەم يەر، نەم ئۆرلەپ تۇرىدىغان يەر
ʃalqimaaq	يوقۇندا
ʃamʃa < 衫 衫	يەكتەك
ʃamquraq	چاڭغىراق (ئاق ئوينىڭ چاڭغىرىقى)
ʃawuʃ	كاماندىر، تەلىم بەرگۈچى (تارىخىي ئەمەل نامى)
ʃajek	تۆت ئىلىك كەڭلىك
ʃajdam	چۆللەردىكى يامغۇر سۈيى يىغىلىپ قالغان يەر
ʃajzek ~ ʃā(j)ɖzek	يىڭناسقۇ
ʃē(1)pek	چەلپەك
ʃetmɛ	مەشۇت يىپ
ʃē(j)do < 菜刀	چەيدو
ʃer < 模 模	خەپرۈك

(قارالغ: مون . خە . 1224 - بەت)

ʃert -	چەك - ، چال -
ʃertmek	چەكەك
ʃertiʃ	چېكىش
Δdap ʃertiʃ	داپ چالماق
ʃelgin-	لەيلە -
ʃelginmek	لەيلەمەك
ʃelginiʃ	لەيلەش
ʃejpuŋ < خە 裁缝	سەييۇڭ
ʃejluŋ	ئۆدەك تاپان ئادەم، تاپىنى تۈز ئادەم
ʃuʃluŋ - ʃejluŋ	لەلەڭ - لۇلۇڭ
ʃot < خە 镢头	جوتۇ
ʃotʃu-	چۆچۈ -
ʃotʃumaq	چۆچۈمەك
ʃotʃuʃ	چۆچۈش
ʃotʃimaqʃi	توساتتىن، تۇيۇقسىز
ʃoqa-	چوقۇ -
ʃoqimaq	چوقۇماق
ʃoqaʃ	چوقۇش
ʃoqaj ①	چوقا، قاتتىق سېغىرتوپا
ʃoqaj ②	ساقى، مىراس بۆلگۈچى
ʃoqulaj // ʃardaj	كۈن تەمرەتكىسى
ʃoqulur	باشقىلارغا چېقىلىپلا يۈرىدىغان ئادەم
ʃoxʃila-	چوقچايت -
ʃoxʃilimaq	چوقچايتماق
ʃoxʃilaʃ	چوقچايتىش

ʃor	كەپتەرگە ئېسىلىدىغان غوڭ قاپاق
ʃorɕa	جوغا، چۆگۈننىڭ جوغىسى
ʃorqi	قاماق ئۇرۇقى
ʃorgul	سىمىنى ئېگىپ ياسىغان جۇۋالدۇرۇز
ʃoqa	ياغاچ ئاسقۇ
ʃokā(n)	ياش ئايال
ʃoŋta < ʃoŋ ata	چوڭ دادا
ʃoŋla -	چوڭلا، چوڭ بولماق
ʃoŋlɪmaq	چوڭ بولماق
ʃoŋlaʃ	چوڭ بولۇش
ʃoŋnɛ < ʃaŋ inɛ	چوڭ ئانا
ʃolpā(n)	چولپان
ʃolpā(n)xā(n)	چولپانخان (خاس ئىسىم)
ʃom-	چۆم -
ʃommaq	چۆممەك
ʃomuʃ	چۆمۈش
ʃowat	چاۋات، بىر خىل نىپىز نان
ʃowur -	چاۋار -
ʃowurmaq	چاۋارماق
ʃowuruʃ	چاۋىرىش
ʃojo(n)	چويۇن
ʃuʃal - ~ ʃuʃul -	يېشىن -
ʃuʃalmaq	يېشىنمەك
ʃuʃuluʃ	يېشىنىش
ʃurquʃ	چۆگۈلمەچ
ʃurqulaŋ	پاخپايغان

ʃuqa -	ئىنتىزار بول -
ʃuqimaq	ئىنتىزار بولماق
ʃuqaʃ	ئىنتىزار بولۇش
ʃuqaq	ئىنتىزار
ʃununʒdigyl ~ ʃunuʒdigyl	چوغلۇق
ʃuwru jol	چىغىر يول
ʃuwuq ~ ʃujuq	چىۋىق
ʃujla -	چۇۋۇ -
ʃujlimaq	چۇۋىماق
ʃujlaʃ	چۇۋۇش
ʃøpdzyr ~ ʃødzyrɛ	چۆچۈرە
ʃøʃɛk	ياغاچ قاچا
ʃøk	ھاڭ تاشلار ئۈستىدىكى تاش سۇپا
ʃøkɛ	پۇرچاقنىڭ بىر خىلى
ʃøkørtkɛ	چېكەتكە
ʃøkyryk	تۆۋەنلىتىش، پەس كۆرۈش
ʃøkyʃ	چوكا
ʃøkɛ(n)	تالنىڭ يېڭى چىقارغان شۇڭى
ʃøgɛ -	ئورا -
ʃøgimek	ئورىماق
ʃøgɛʃ	ئوراش
ʃøgø(n)	چۆگۈن
ʃølbøɛ	چىلبۆرە
ʃømyʃ	چۆمۈچ، قاپاقتىن قىلىنىغان چۆمۈچ
ʃypyr	چۇپۇر، ئۆچكە چۇپۇرى
ʃyɖɛr	چېدەر

ʃyrt -	تۈر - (چىرايغا قارىتا)
ʃyrtmek	تۈرمەك
ʃyrtʃ	تۈرۈش
ʃylyk	چۈلۈك (كالىنىڭ بۇرىنغا ئۆتكۈزۈلىدىغان ياغاچ)
ʃyme -	ئۇۋات -
ʃymimek	ئۇۋاتماق
ʃymyʃ	ئۇۋىتىش
△ qonaq ʃymeʃ	قوناق ئۇۋىتىش
ʃymbet	چۈمبەردە
ʃetiɢ	چاچ چېتىقى، كۈمۈش قوڭغۇراقلىق زىننەت بۇيۇمى
ʃetʃira -	چاچرا -
ʃetʃirimaɢ	چاچرىماق
ʃetʃiraʃ	چاچراش
	(بۇ سۆز بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگىمۇ قارىتىلىدۇ)
ʃetʃiriβur	ئۆلگۈر (قارغىغاندا ئېيتىلىدۇ)
ʃeqe(n)	چېقىن
ʃewulaŋ	چاپ ئۇلاش
ʃipirala	چىپار-ئالا
ʃiʃek	چېچەك
ʃiʃegde-	چېچەكلە -
ʃiʃegdimək	چېچەكلىمەك
ʃiʃegdeʃ	چېچەكلەش
ʃiʃʃi	چىرايلىق
ʃiʃyʃ, ʃiʃyʃ	چى چۈش، چى چۈش
	(ئۆچكىنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز)
ʃiʃirβā(n)tikē(n)	چىچىرىغان (بىر خىل تىكەنلىك ئۆسۈملۈك)

ʃiʃinaq	چىمچىلاق، چىمەلتەك
ʃidir	چاۋار - چاتقال
ʃi(ʁi)rtmaqqyl	چىغىرتماق گۈل
ʃirʁa	شىرغا
ʃirʁaj	بىر خىل قاتتىق غوللۇق ئۆسۈملۈك
ʃirʁol	ئىككى قىيالىقنىڭ ئارىلىقى
△ ʃieʁol jē(r)	ئۈستىگە چىققىلى، ئاستىغا چۈشكىلى بولمايدىغان يەر
ʃirke(n)	پاسكىنا
ʃiʁir	ئىچىملىك
ʃiqna	يېڭى ئىشلەنگەن، يېڭى پېتى
ʃikanda	چاكاندا
ʃikaŋ qaʁa	قىزىل تۇمشۇق قاغا
ʃikεr	چاكار
ʃigmen	چىمەن
△ʃigməngyl	چىمەنگۈل
ʃigile ①	چىلگە
ʃigile ②	قارىغايىنىڭ چۈشۈپ، چىڭدىلىپ كەتكەن غازىغى
ʃiŋʁit-	چىڭىت -
ʃiŋʁitmaq	چىڭىتmaq
ʃiŋʁitiʃ	چىڭىتش
ʃiŋkiriʃ	چىداملىق
ʃilā(n)	چىلان
ʃilek	چىلەك
ʃilek ʃεramasliq	تەڭ كېلەلمەسلىك، يىپ ئېشىپ بېرەلمەسلىك (ئىد.)

ʃimigē(n)	تتەرەك
ʃimdiq	زىرە، چاقلىق ھالقا
ʃina kōz	چوڭ كۆز، يوغان كۆز
ʃinde(n)	بەشىنچى كۈن
ʃiwe(n)	چىۋىن
ʃiwɪʃ	چىشىنى سالمىغان چىشى ئوغلاق
ʃijlɛ-	چەيلە -
ʃijlimək	چەيلىمەك
ʃijlɛʃ	چەيلەش
ʃijnɛ -	چىنە -
ʃijnimək	چىنىمەك
ʃijnɛʃ	چىنەش

xat	قات
qarixat	قارىقات
surxat	قىزىلقات
xaxuŋ ~ xalaŋ	قاغرىۇق
(سىبىل. بە. ت. II. 1873. خانك خوناك)	
xaraz	جۇۋاز
xarmā(n) ~ xirmā(n)	خامان
xalo	نوغۇچ
xalo tʃiraq	نوغۇچ چىراغ
xamtyj ~ xamtij	بىر خىل توپا
xanɛjʃo < 河南绸 خە	بىر خىل يۇپقا يىپەك رەخت
xawalit < خواب الود. فى	چالا ئۇيقۇ
(سىبىل. بە. ت. II. 2053. خاب الود)	
xē(n)tɛj < 汗衫 خە	ئەرلەر كۆڭلىكى
xetinek	ياۋا چىلگە، ئوپىنىغۇچ
sɛddɛŋ	بەستىلىك
xes	ئەنەي، قەستەن
xestɛ	راستىن
xestɛŋgɛ	ئەتەيلەپ، قەستەن
xeldɛŋ	چىش كولىغۇچ
xo < 温酒壶 خە	ھاراق ئىسىتىدىغان قاچا
xopuraʃ // nā(n)tʃɒp	نانچۆپ، ئاتقايناق

xot - xot	تەخەينى چاقىرىش
xoto(n)	خوتۇن
xotuq	خوتەك
xotʃa	سامان توشۇيدىغان جازا
xoduŋ < خە	چۆگۈننىڭ بىر خىلى
xor	① خور، خورايىدىغان ② ئاز، كەم
xoʃo < خە 火速	دەررۇ، دەرھال
xolaŋxetʃir	بىر خىل زەھەرلىك ئۆسۈملۈك
xoligir	قول ئۇچىدا ئىشلەنگەن، يىرىك ئىشلەنگەن
xudura - < خە 糊徐 + ra	ئاز -
xudurimaq	ئازماق
xuduraʃ	ئېزىش
xuruʃʃi	شوخ، كەپسىز
xumdā(n)	① قۇمدان ② خۇمدان
xetip	تاغ رايونلىرىدا نىكاھ ئىشلىرىنى بېجىرگۈچى
xejiʃ	قاياش
xitʃik	مۇزنىڭ ئۈستىگە كۆۋرەپ چىققان سۇ
xidiŋ	① ياغاچ قۇشقۇن ② گەپكە قوشۇق سالغۇچى (ئىد.)
xirdək	گال، كېكىردەك
xitamā(n)	خىرامان
ximxam	ئۇدۇق - بۇدۇق
xina ①	سوۋغات
~ tutuʃ	سوۋغات بېرىش

~ qili /
xina ②
xij < 街
xij qo(wu)q
xij kət

سوۋغات قىلىش
خېنە
مەھەللە، كوچا، تالا
دەرۋازا، تاشقى دەرۋازا
تالادىن كىرمەيدىغان (ئىد.)

d

dā(ŋ)xā(n)	داڭقان
daduza < 大豆	دادۇر
daq	داغ
daga	داۋا، ئەم
dāga < 打瓜	گازىر تاۋۇزى
dalaŋ	دالان
daliŋ	خۇرجۇن
dawza < 当本	نېسى ھېسابات دەپتىرى
damlur	گۆش پىشۇرغاندا تۇۋاقنىڭ ئىككى چېتىگە قويۇلىدىغان ياغاچ
dawā(n)	سويلا، جىگدە قاقىدىغان ياغاچ
dawa -	ئارتىل - ، ئاش -
dawimaq	ئارتىلماق، ئاشماق
dawaŋ	ئارتىلىش، ئېشىش
dawat -	ئارتىلدۇر -
dawatmaq	ئارتىلدۇرماق
dawitiŋ	ئارتىلدۇرۇش
dē(r)t	دەرد
dexme qiliŋ	دەپنە قىلىش
dex	ئەينەك ساقا
dexidze	دەپنەزە
dezman	دەزمال

dəstar	سەللە
dɛ̃(s)sɛ -	دەسسە -
dɛ̃(s)simek	دەسسەمەك
dɛ̃(s)sɛʃ	دەسسەش
dɛgdɛ -	ئەنسەرە -
dɛgdimek	ئەنسەرمەك
dɛgdɛʃ	ئەنسەرەش
dɛgdɛk	ئەندىشە
dɛŋgɛduga	مىڭ دىۋانە
dɛŋgɛl	داڭگال
dɛlpɛk	تەلپەك
dɛliz	پىشاۋان
dɛmbi	قورساق كۆپۈپ، دەم سىقىلىش
dɛwala -	داۋالا -
dɛwalimaq	داۋالماق
dɛwalaʃ	داۋالاش
dɛwir	ئاق ئۆيىنىڭ ئۈست يېپىنچىسى
dɛjxɑŋla < 得上 得 > -	كۆرەڭلە -
dɛjxɑŋlimaɣ	كۆرەڭلىمەك
dɛjxɑŋlaʃ	كۆرەڭلەش
dobaza ~ dowaza < 刀把子 (食品) > -	ھورنان
doxulur	قۇيرۇق سۆڭىكى
doxilɑŋ	دوغلاق
dorɑjʃi ~ durɑjʃi (رەۋش)	تەخمىنەن، پىلانسىز، قارىسىغا
△ dorɑjʃila gɛp qi(li)p qaldɪŋbu	قارىسىغىلا گەپ قىلىپ قالدىڭىز؟

dordaq	دوردای
dozo < 倒灶	روناق تاپمايدىغان
dō(w)suq	دوۋسۇن
doʁōla	چېقىمچى
døŋtɪrʈʌq	مۆڭگەك
dowla -	دۆۋلە -
dowlimaq	دۆۋلىمەك
dowilaʃ	دۆۋلەش
dupa	دوپپا
duzar mən	ئالساپ
duʃalbu ~ duʃaq	مىلىتىق شىرقى
duʃqar < دشوار. ف	قىيىن، مۈشكۈل
duŋza < 墩子	گۆش چاپىدىغان دۆشە
døreskel	كۆرپە
dørxej	دېۋىرقاي
døʃ	دۆڭ، تۆپە
døge	دېۋە
døgi - pɪrɛ	دېۋە - پەرى
døŋge	كۆتەك، ھەرلەپ قويۇلغان كۆتەك
døŋgyrʈʌk	يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قۇرۇغان يىلتىزى
døm	ئۆرە، تىك
~ turmaq	ئۆرە تۇرماق
døjyz	يۈزى قېلىن
dy - dy - du - ty - ty - ty -	توخۇنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان
	ئۈندەش سۆز
dyr	دۈر (تەقلىد)

dyrt gojmaq	تىكىۋەتمەك، قاقماق
dygylyf/ek	چەمبىرەك
dyngε	دوقا ماڭلاي
dyngel	چوققا
de	ئا (كۆرسىتىش ئالماش)
debu ~ dewu	ئاۋۇ
de/naq	ئاشۇنداق
de/ɤ	ئاشۇ
de/ɤt	ئاشۇ يەر
denε	ئەنە
deyt	ئاۋۇ يەر
dixā(n) ~ dexā(n)	دېھقان
dixmarla-	دۆشكەلە-
dixmarlimaq	دۆشكەلىمەك
dixmarla/	دۆشكەلەش
dir aɣ-	ھوشىدىن كەتمەك، قېتىپ قالماق
dir aɣmaq	ھوشىدىن كەتمەك
dir ili/ <i>dipiji/</i>	ھوشىدىن كېتىش
digane	دېۋانە
digildej	چەنزىلەرنى تىكلەپ ياسالغان كەپە
dil(i)wo/	كالىنىڭ تىلىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك
diwidzε-	دېۋىتە -
diwidzimεk	دېۋەتمەك
diwidzε/	دېۋىتىش
diwilε -	دېۋىتە -
diwilimεk	دېۋىنمەك
diwilε/	دېۋىنىش

ر

ralimaq

بوزەك قىلماق، دەپسەندە قىلماق

rawat

ئۆتەك، چۈشكۈن

re(hε)t

راھەت

rogē(n)

رەۋەن، گۆشۈننىڭ يىلنىزى

zadɛr < ف زردار	باي، پۇللۇق
zā(ɤ)ra ~ ʃikarap	زاغرا
zaka	بوۋاقتى ئوراپدىغان لاتا
zagal	زاۋال
~ gɛxti	زاۋال ۋاقتى
zaja	زاپە، ئىسراپ بولغان
zajaŋ	ئاجىز
zɛ̃(r)dek	سەۋزە
zɛ̃digal	زەدىۋال
zɛkʈʃi	باشلامچى، قوي پادىسىنى باشلىغۇچى سەركە
zɛmbaqi//jaŋdɛdɛ(n)	ھاۋارەڭ
	(قاراڭ: بە. ت. II. 2210. زمباقى)
zotala - < 糟踏 + la خە	دەپسەندى قىل -
zotalimaq	دەپسەندى قىلماق
zotalaʃ	دەپسەندى قىلىش
zor	① باتۇر، چېلىشقاق
	② يوغان، چوڭ
zugul	زۇۋۇلا
zɔtne	زەيتۇنە
zixo < 字号 خە	نامدار، باي
zilpuʃ	يۇپۇق
zilʈa	زىلچا، گىلەم

zimindar

ziwa

zijkεf

دوپپىنىڭ زەر باسقان توقۇشى

زىلۋا

زەپكەش

sā(n) ~ saŋ	ئەھمىيەت، ئېتىبار، قىممەت
sapā(n)	ساپان
sapaq	تاشلاندۇق بالا
saxo < 傻货	يېرىم ساراڭ
sā(j)ra -	سايرا -
sā(j)rimaq	سايرماق
sā(j)raf	سايراش
sarxof < سرخوش . ف	ساراڭ قېتىش
sar sal-	① تاسقال -
sarsalmaq	تاسقالماق
sarselif	تاسقىلىش
	② قىينالماق، قىينىلىش
sazikεp ~ sazigeɣ	تۈزكۈر
sassiq	سېسىق
saqara ~ saŋqara//sar	سار
saqun	خالاس، خالاسلىق
~ bo(l)maq	قۇتۇلماق
~ boluf	قۇتۇلۇش
sā(n)qi-	سەڭكىدە، ئېتىبارغا ئال -
sā(n)qimaq	سەڭكىمەك
sā(n)qif	سەڭكىش
sagap	ساۋاب

salba	① سالغا ② رەگەتكە
samā(n)	سامان
sandal	سەندەل
sajā(n)	تەرەپ
sajza < 筛子	غەلۋۇر
sajmā(n)	سايما
sē(r)	سەر
sepkø(n)	سەپكۈن
set	دەم، ئان
bir set	بىر دەم
fu set	شۇ ئان
set	پاتاغدىن تۆۋەن بەلدىن يۇقىرى ئەزا
setme	تارتما، سىيرىتما
setkytyk	2- 3 ياشلىق سەرگە
sēksē(n)	سەكسەن
sē(r)gē(n)tyk	تاغدىكى جەينەك، ئايلانما، سۇنىڭ ئايلىنىپ
	ئاققان جايى
sē(r)gynfyk	① سەگۈنچەك، ② بۆكنىڭ زىننەتلىرى
	بالا-چاقا
seŋget -	دېققەت قىل -
seŋgetmek	دېققەت قىلماق
seŋgiri/	دېققەت قىلىش
seleŋgire-	ساڭگىلا -
seleŋgirimək	ساڭگىلىماق
seleŋgire/	ساڭگىلاش
seje < 菜芋	ياڭيۇ

sejle < خە 晒 -	قاقلا-
sejlimək	قاقلىماق
sejleʃ	قاقلاش
sot	داكا
sō(wu)tuq	سوۋۇتۇق، ھاردۇق
sotuq < ف . سوتك	ئاھالڭ
soxo	ماڭقا كېسەللىكى
sodaji	سەۋدايى
soro(n)	سورۇن
soʃet//soq nɐʁɐs	سوغۇق، قىلىقى سوغ كىشى
soʃo(n)	دەرۋازىغا سېلىنىدىغان ياغاچ قۇلۇپ
soʃona	دەرۋازىنىڭ قۇلۇپ سولايدىغان تۆشۈكى
sō(ʃu)q	سوغۇق
soqa	كۈرۈشكا
soŋʃi	پۇتنىڭ سوڭى
soŋsar	تېيىن (ھايۋان)
soŋsar a-	زوڭزاي -
soŋsarimaq	زوڭزايماق
soŋsaraʃ	زوڭزىيىش
(سېل. بە. ت. II . 1970 . زونك اولتورادو)	
soluma jilɲɛ	بۇلاپكا
somsa	سامسا
sono	غەلىتە
sonorqa -	ئەجەبلە -
sonorqimaq	ئەجەبلەنمەك
sonorqaʃ	ئەجەپلىنىش

somē(n)	تاۋۇت قويۇلىدىغان ئۆي
sowō(n)	سوپۇن
untuq sowō(n)	سوپۇن پاراشوكى
soja tiʃ	ياۋا توڭگۇزنىڭ مەرگەن چىشى
sojsoʃ	مايسۇڭدىن تۇغۇلغان موزاي
suxsur	قوشماقتۇدەك
sura -	سورا -
surimaq	سورماق
suraʃ	سوراش
suz -	ئۇس -
suzmaq	ئۇسماق
suzuʃ	ئۇسۇش
suq -	يوشۇر -
suqmaq	يوشۇرماق
suquʃ	يوشۇرۇش
suqilet	چىپىلغاق
suga -	سۇۋا -
sugimaq	سۇۋىماق
sugaʃ	سۇۋاش
sumal	تاغار
sumuq	زەمچە
sødzε	سۆڭەك
(سېل. بە. ت. III . 3749 . سوجى)	
sørε	يەم - خەشەك ئېلىپ قويۇلىدىغان لەمپە
sørø(n)	سۆرۈن
søzeʃgir	گەپكە كىرمەيدىغان ئادەم

syɐ	سۇپا
syptmɔɐ	بۇرغۇ (قۇلۇلە قېپىدىن قىلىنغان كاناي)
syrɛ̃(n)	سۈرەن، چۇۋقان - سۈرەن
syrdɛ-	ھودۇق -
syrdimek	ھودۇقماق
syrdɛʃ	ھودۇقۇش
syryk	توپ، توپ - توپ، گۈرۈھ
syw(y)ryndi	سۈپۈرۈندى
syz -	ئۇس -
syzmek	ئۇسمەك
syzyʃ	ئۇسۇش
syzgɛk	ئۇسكەك
sygɛ̃(n)	سۈكەن
syjzɛ	پىننە
syjli - sala	سۇلھ - سالا
setiɕaʃ	تاۋار ئاشلىق
sert	تېشى، سىرتى
seriqquʃ//hujtquʃ	ئۈكە (قارىغۇ ياپىلاق)
(قارالغ: بە. ت. Ⅲ. 4139. سىرىق قوش 树猫儿)	
seri(q)jaɕ	سىرىق ماي
seɕe(n)	سىغىن (سىغىلىدىغان كالا)
seɕizɕā(n)	سىغىزغان
seliq	يېڭى كەلگەن كېلىنىنىڭ ئالدىغا قويۇلىدىغان نەرسىلەر
sipɛɐ	قالقان
sipɛʃ	لېچەك
sipuŋ < 刺蜂 خە	ھەرە، ياۋا ھەرە

sidεp	سەدەپ
sirtiq	خەۋەر
sirda-	سىرلا -
sirdimaq	سىرلىماق
sirdaʃ	سىرلاش
sizlaŋ	سىزلام (كېسەللىك)
sikir -	سەكرە -
sikirmek	سەكرىمەك
sikiriʃ	سەكرەش
siʃunot	ئادەمگىياھ
sikilek	سېكىلەك (چاچقا قارىتا)
sigim	؟
sigimi joq	؟
siliʃdaʃtur -	سىلىقلاشتۇر -
siliʃdaʃturmaq	سىلىقلاشتۇرماق
siliʃdaʃturuʃ	سىلىقلاشتۇرۇش
sin	سىن، چىراي، تەلەت
sini jamā(n)	تەلەتى سەت
sijne < فى	كۆكرەك، مەيدە
sijne bel	لېپتىك
sijnek	ئىككى ياشلىق، چىشى ئۆچكە

ش

شاپ	تېز، چاپسان
شاپلاڭدا-	شاپلاقلا -
شاپلاڭدېماق	شاپلاقلىماق
شاپلاڭداش	شاپلاقلاش
شادزا <خە 下家	خېرىدار
شاشارما	پارچە - پارچە، كۆكۈم - تالقان
شارادىل	بىر خىل ئۆسۈملۈك
شالا-	سەپ -
شالماق	سەپمەك
شالا	سېپىش
شالدىراپ	شالدىر شاپ
شالۋىق	قىرغۇچ
شامال كىسەل	بىر خىل كېسەللىك
شاج	تېز، يۈگۈرۈك
شاجاردى	داۋراڭچى (ئىد.)
شەپەك	شاپاق، شۆپۈك
شەت	① شەھەر
	② قالتىس
شەت - شەت	ھەشقاللا
شەللەك	گۆشنىڭ چاندېرى
شەلىگۈ(ر)	ۋالاقىتە ككۈر، گېپىنىڭ تۇتۇرۇقى يوق
شوپۇر	شاخ - پۇتاق

/otʃa	بىرخىل شورپىلىق تاماق
/odruq	سويلا
/orwa~ʃō(r)wa	شورپا
/orwida-	شورپىلاندىر-
ʃorwidimaq	شورپىلاندىرماق
ʃorwidaʃ	شورپىلاندىرۇش
/olaʃ	سويلا
/om	داۋرالغ
/omtʃi	كۆز - كۆزچى، داغۋاز
/urʃā(n)	شۋىرغان
/urlima	كۆممىقوناق
/urlimaq	چالا كۆيدۈرمەك
/uʃunuttə	شۋ يەردە
/unaq	شۇنداق
/ørɬə-	ئارىلاشتۇر -
ʃørɬimek	ئارىلاشتۇرماق
ʃørɬəʃ	ئارىلاشتۇرۇش
/øɬtəŋ	ۋالاقىتەككۈر
/øɬtəŋɬə-	كاپشە - ۋالاقلا -
ʃøɬtəŋlimek	كاپشماق
ʃøɬtəŋɬəʃ	كاپشش
/ølgij	شۆلگەي
/yptyr	سېسىق پۇراق، پوق - سۈدۈكنىڭ پۇرىقى
/yt	شۋ يەر
/yte	يىپەك
/yk	تىنچ، جىم

jamā(n) /ykqu?	بەك جىمغۇ؟
/ylsø(n)	سۈلەيسۈن (ھاياۋان)
/yzi	ئاشۇ تەرەپ
/etiraq	شاتىراق
/ip	تورۇس
/idar	زىچ، قويۇق (شالاڭنىڭ ئەكسى)
/ira	كالا تېرىسى
/irabul	گەپ ئۆتمەس، قېلىن
/iraq~/eraq	پاچاق، پاقالچاق
/irəm	① سىرغىپ ئاققان سۇ ② شىرەم تۇغقان
/irla	شىللە، پاتالڭ، گەجكە
	(سېل. بە. ت. I . 171. شىرلى)
/i/	① ساڭزا چوكىسى
	② ئارغامچا تۈگۈنىنى يېشىدىغان مۇڭگۈز
/ikarap ①	شاكاراپ
/ikarap ②	زاغرا
/ikεr	شېكەر
/ikfin	ئۆتكۈنچۈك، بۇغداي، تېرىق قاتارلىقلارنى
	تاسقىغاندىن كېيىن قالغان قالدۇق
/ilwε	جىگدىگە ئوخشايدىغان بىرخىل مېۋىلىك دەرەخ
/imfan-	تىمىسقىلا -
/imfanmaq	تىمىسقىلىماق
/imfini/	تىمىسقىلاش
/imiq -	شىمىق - (مېۋىلەرنىڭ سۈيى قېچىشى)
/imiqmaq	شىمىقماق
/imiqi/	شىمىقىش

ſiwɔzɛ-

ſiwɔzimɛk

ſiwɔziſ

ſijit

سبجد -

سبجماق

سبجش

شبهت

ƙadal-	قادال -
ƙadalmag	قادالماق
ƙadiliʃ	قادىلىش
ƙaraŋ - ʃurun	ۋاراڭ - چۇرۇڭ
ƙaz-	قاز -
ƙazmaq	قازماق
ƙeziʃ	قېزىش
ƙaʃa	قاشا
ƙaldzaq	چىشى جەرەن
ƙalur	غەلۇر
ƙandzuʁa	غانجۇغا
~ eriq	تارماق ئېرىق
ƙandzu qawaq	بوغۇم قاپاق
ƙajla-	چەتلە - ، قاي -
ƙajlimaq	چەتلىمەك
ƙajlaʃ	چەتلەش
ƙajmuq	قارا قالماق
ƙajnuq	قوتازنىڭ يەرلىك كالا بوقىسىدىن تۇغقان بالىسى (سېل. مون. hainug. مون. خە 529. بەت)
ƙeɖɛp	① خەتكۈچ ② پۈكۈش
△ ƙeɖɛp sɛ(li)p qoɖdum kɵŋlymɣɛ	كۆڭلۈمگە پۈكۈپ قويدۇم.

(سېل. بە. ت. I. 441. خلىقى)

Ƨereq	ۋاراق
Ƨodzur	ھوجرا
Ƨozaq	مىلتىق ئوقىنىڭ غوزىكى
Ƨudzur	غەزەپ
Ƨuduq	قۇدۇق
Ƨurwetʃilik	غۇربەتچىلىك
Ƨulɬa	ياۋا قوينىڭ ئىركىكى، غۇلجا
Ƨulʃur	چوناق، قۇلىقى كەمتۈك
Ƨulup	قۇلۇپ
Ƨunʃa	لوڭقا
Ƨedzir	قىتىغۇر
Ƨedir	ھېجر
Ƨemus - Ƨumus	شالاپ - شۇلۇپ
Ƨidiŋ	غۇڭشۇق، غىڭشىغاق
Ƨirdzek	غېجەك
Ƨildir-a-	تېيىل -
Ƨildirimaq	تېيىلماق
Ƨildiraf	تېيىلىش
Ƨimsin-	قىزىقسىن -
Ƨimsinmaq	قىزىقسىنماق
Ƨimsiniʃ	قىزىقسىنىش

q

qap	يالغان
qap ejtmaq	يالغان سۆزلىمەك
qapʃi	يالغانچى
qapqā(n)	قاپقان
qapilaq	قۇلاقچا
qatʃā(n)	قاچان
qā(j)ʃa	قاچا
qatʃar	يۈز، مەڭز
qatʃora ~ qotʃora	قارىغاي، ياغلىق قارىغاي
	(قاراك: بە. ت. III. 4020-بەت، ياغلىق قارىغاي)
qatʃoragyl	قارىغاي گۈل
qaxʃeraq	ئوشۇقنىڭ ئۈستى قىسمى
qaxʃi-	غاقلىدا -
qaxʃimaq	غاقلىدماق
qaxʃiʃ	غاقلىداش
qara - gydzyr	قارام، تەۋەككۈلچى، قارىسىغا
qara jilim	يار يىلىم
qara ʃetiraq	كالىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
qara jamā(n)	شەپقەتسىز، گىرى
qarsaq	تۈلكە جىنىسىدىكى بىر خىل ھايۋان
qarʃiʃ	قارغىش تەڭكۈر، قارغىش
qarʃina	قارغىنا (ئوتۇن قىلىنىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك)

qarnijoruq	كاۋاۋچىن
qā(j)ri-	قايرى -
qā(j)rimaq	قايرىماق
qā(j)ri/	قايرىش
qarixat ~ xat	قارىقات، قات
qazā(n)	قازان
qazā(n)qirdi	قازانقىردى (سۇ ئۈستىدە يۈرىدىغان بىر خىل ھاشارات)
qazā(n)gyl	قازانگۈل
qa/	ئوردا خېنىملىرى تاقايدىغان زىننەت تاجىسى
qa/əŋ	قاشاڭ، مىسىمىس
qabaz	① قەغەز ② كارتا
qakdal	قۇرۇپ كەتكەن قومۇش
qabizappaq	زىل، ئىنچىكە
~ edem	زىل ئادەم
qaq	سۈيى قۇرۇپ كەتكەن كۆلچەك
qaqa/	يارىنىڭ قاتقان پوستى
qəŋqir	زار-زار
qalaq	ھورنى ساقلاش ئۈچۈن قازاننىڭ قىرغىقىغا قويۇلىدىغان نەرسە
qaltar	سۇس قارا
qaltar at	سۇس قارا ئات
qalʁaj	قالىغاي، چاققاقئوت
qalqa	ماڭلاپچە، قالقا
qalibuluq	يېقىلغۇ
qantʁiq	قانچۇق

qawā(n)	قاۋان
qawaa	① قاپاق (ئۆسۈملۈك) ② كۆزنىڭ قاپىقى
qawamaʃ	مايلىق كاكچا
qanaq ~ qajnaq	قانداق
qelqamʃiq < qelip - qamtʃiq	قېلىپ - ئەندىزە
qot -	قات - قوش
qotmaq	قاتماق
qotuʃ	قېتىش
qortmaq	چۆكمە
qortʃaq	قونچاق
qordaa	قورۇق
qordaj	قورداي
qordajliq	تارلىق، ئىچى تارلىق
qo(wu)rka	قوۋۇرغا
qormal	دېھقانچىلىققا مەسئۇل ئەمەلدار (تارىخىي نام)
qoʃ	كويلا، تۈگمەننىڭ كويلىسى
qoʃqawaa	شاكىلىدىن ئاجرىتىلمىغان دان
qoʃlaŋ	ئاق ئۆيىنى باغلايدىغان يۇڭ ئارغامچا
qoʃikibar	نېرۋىسى سەل ئاجىز (ئىد.)
qobō(n) ~ bō(n)	قوغۇن
qo(wu)q	ئىشىك
qo(r)quntʃaq	قورقۇنچاق
qoŋbaq	يېڭى توغۇلغان بالا ۋە ھايۋانلارنىڭ پوقى
qoŋbulaq	سولاق
qoŋ qā(r)ka	قاغىنىڭ بىر خىلى
qoŋŋuz	قوڭغۇز

qoʻjur	قوڭۇر
qolluq	تۇتقۇچ
qoli emgeklik	ئوغرى (ئىد.)
qol juʻUʃ	قول يۇغۇش (بىر خىل ئوت)
qowur -	جەيلە -، سۈركە -
qowormaq	جەيلەسمەك
qowuruʃ	جەيلەش
△ piʃaʁni qowuruʃ	پىچاقنى جەيلەش
qojla -	قوغلا -
qojlimaq	قوغلىماق
qojlaʃ	قوغلاش
qojo(n)	قويۇن
quduʁuʃ	ئايال قۇدا
qursaq	قورساق
△ qorsiqim dziq	قورسىقىم توق
qur fu	قورشاق، ياغاچتىن قورشاپ ياسالغان قوتان
qu(j)ruq	قۇيرۇق
quʃqo(n)	قۇشقۇن (ئىگەر جابدۇقى)
qulō(n)	قۇلۇن
qumbaʃ ~ qumʃəʃek ~ qumteli	گىپى تولا (ئىد.)
quwaq	كاۋاك، بوش، قۇرۇق
qujmuʃ	ساغرا
(قاراڭ: بە. ت. I . 1298. قولى موج)	
qujō(n)	قۇيۇن
qepiʃ -	تۇتاش -
qepiʃmaq	تۇتاشماق

qepi/i/	تۇتۇشش
△ ot qepi/ti	ئوت تۇتاشتى
qetʃiq ~ xetʃik	كانا
qere(n)	قېرىن
qesirmaq	ياڭاق، گازىر قاتارلىقلارنىڭ تاشقى پوستى
qeqiraŋ	تاقىر، تېتىراڭ
qele(n)	قېلىن
qemi/	قۇمۇش
qemi/ot // qejinʕ(a)ot	قۇمۇشئوت
qejʕa/	قارىياغاچ
qeqiq	قويلاردا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
qeje(n)	قېيىن دەرىخى
qipʃe	بخ
qirto	ئورۇق - ئاۋاق
qirti/la -	قىرتىشلا - (چاچنى 2-قېتىم قىرىش)
qirti/limaq	قىرتىشلىماق
qirti/la/	قىرتىشلاش
qir-qir	كۆپ، تولا
qirmizaq	ئۆيىنىڭ تېمىغا نەرسە كېرەك قويۇش
	ئۈچۈن چىقىرىلغان گىرۋەك
qir jeʕi	قاتتىق ماجىرا
qiznaq	قازناق
qizil ʃiwir	بىر خىل قىزىل توپا
qismaq	موزدۇزلۇق ئەسۋابى
qisir ~ tomuz	بىر يىل ئاغدۇرۇلماي دەم ئالدۇرۇلغان يەر
qisqa/	تۆمۈرچىنىڭ قىسقۇچى

qiqo - matfo

qiray

qildirbot

qina

qini

qizqar

غەلۋە - غوۋغا

چەيدو، قىزراق

قىلىش ئۆت

پىچاق سالىدىغان غىلاپ

قىلىچ

قىسقاس

k

kā(r)	پادشاھ یاساۋۇلى، قوغدىغۇچى
kapɐr ~ kapirɐ	كافۇر
kappaŋ	كاپام
kā(n)tu	ئوغرى
kardā(n)	ئىش بىلەر، كاداڭ
kardəŋ	چوڭ سېۋەت
karsā(n)	ساپال قاچا، ئىدىش
kalta	كالتە
kalo	كالو، تۈرتەك
bir kalo jip	بىر كالو يىپ
bir kalo saŋza	بىر كالو ساڭزا
kaloto(n)	زەر يىپ
kaligit	ئېگىز پاشنا
kam	كەم
kā(r)nejtʃyk	بىر خىل قۇرۇت
kebgit	كەپكۈر
kep	① كېسەك قېلىپى ② رېپىدە
ketxuda	ئەر
kerge	پەن ئورنىغا تېگىگە رەخت تارتىپ قويۇلغان بۆشۈك
kerø ~ keŋyry	كۆپ، جىق
deslɛ(n)tʃyk	كەسلەنچۈك
keŋge ~ keŋgi	چارىدىن كېيىن قالغان قالدۇق

kelpyk	كالىپۇك
kelpiko(n) ~ kē(1)piko(n)	بۆرە سويىمىسى
kclkø(n)	كەلكۈن
kemel	ئەجەل
kemeldyryk	① كونا زاماندىكى ئەمەلدارلارنىڭ بەلۋىغى ② ئاتنىڭ تۆشىگە تارتىلغان تاسما
kej < 块 خە	كوي، يۈەن
ko me me	ئىتتى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
kodek	ئۆسمۈر بالا، گۆدەك
kuŋ	دېدەك
køtel	پەس داۋان
	(قاراڭ: بە. ت. I . 174 . کوتل)
køttetj	ئەڭ ئاخىرقى، تۈگۈنچە
køŋ	ئايال، خوتۇن
△ øzle(r)niŋ køŋimu?	ئۆزلىرىنىڭ ئايالىمۇ؟
	(قاراڭ: بە. ت. I . 1198 . كوچى)
køŋe	بۇغداي، قوناق، پۇرچاق، دادۇر، ئارپا، ماش
	قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان تاماق
køre	كورا
kørek	① كۆرەك، توي، بايرام، ② كۆركەم
△ balæniŋ køriki	بالاڭنىڭ كۆرىكى
køtte	جۈسەي
køzgi -	كۆزەت - ، نازارەت قىلىش
køzgimæk	كۆزەتمەك
køzgiŋ	كۆزىتىش
køsä(j)	كۆسەي

køføk	كۈن نۇرى ئانچە چۈشمەيدىغان جاي
køfy-	كۈيۈش -
køfymek	كۈيۈشمەك
køfyf	كۈيۈشۈش
køfige	توي كېچىسى ھوجرىغا تارتىلىدىغان توساق، كۆشۈگە
køk pitek	بىرخىل ئوت
køktfilik	كوكتاتچىلىق
køksø	① يۆتەلگەك ② قويدا بولىدىغان بىرخىل كېسەل
køkle - //tʃetʃitε -	سەكرە - (ئېگىزگە سەكرەش)
køklimek	سەكرىمەك
køklef	سەكرەش
køkø(n)	كۆكۈيۈن
køkiʃken	كەپتەر
køge	كۈيە، ياغاچ كۆمۈر
køgē(n)	ئەركەك ئۆردەك
kø(k)gyl	كۆككۈل (بىرخىل دورا ئوت)
køl(y)ge	سايە
kølmek	كۆلچەك
kømek ~ kimek	دالدا، دالدا جاي
kōne	كونا
køndyk	لاي ساندۇق
køjεŋ	تاماقنىڭ ئىس تارتىپ قېلىشى
køjyk ~ køwyk	كۆپۈك
køjyndi	كۆيۈندى، كۆيگەن نەرسە
kypkek ~ kypek	يېڭى تۇغۇلغان قوزا، ئوغلاقلارنىڭ تۇرىدىغان جايى

kyrε	ھويلا، قورۇ
kyryt	ئات پىتى
ky/tyŋgyr	كۈچلۈك، ساغلام كىشى
kyltyk	بۆشۈكنىڭ كۈلتۈكى
kylgε/	كۈلگۈنچەك
kyjmen - //bultun -	شۇغۇللان - ئەرمەك بول -
kyjmenmek	شۇغۇللانماق
kyjmini/	شۇغۇللىنىش
kyjə ①	كۈيۈ، ئەر
kyjə ②	مىتە قۇرت
kepi/	كەش
kepila -	غىشش -
kepilimaq	غىششماق
kepila/	غىششش
kerik	سۇنىڭ كۆپۈنگۈ ئورنى
kipinek	كېپىنەك
kit/ata	كىچىك دادا
kit/ine	كىچىك ئانا
kitse(n)	كىرسىن
kitwe	گىرۋەك
kizεk	كېزەك، دوپپىنىڭ كېزىكى
kisεk	كېسەك
kisεl	كېسەل
kikε/	كېكەچ
kikirε ~ kikir(ε) ot	كەكرە
kikilik	كەكلىك

kile(n)	كېلىن
kilit	ئاچقۇچ
kiligij	تىلى كەمتۈك، چالا گەپ قىلىدىغان ئادەم
kimirtʃek	كۆمۈرچەك
kiwək	كېپەك
kije(n)	كېيىن

gapfi- ھاۋش -

gapfimaq ھاۋشماق

gapfif ھاۋشش

△ it gapfijttu ئىت ھاۋشۋاتىدۇ

gada - gudu مۇنەك - مۇنەك

gado تېرە ئەيلەنگەندە ئۈستىدىكى مايىنى تازىلايدىغان ئەسۋاب

gara كىر، پاسكىنا

gafet غەم، ئەندىشە

gaga گۇۋاھ

gagajim, gagajin, gagasi

gago ئەقىلىسىز

gaŋ ① ۋاڭ ② پولات

gaŋlibot قوچاققول (بىرخىل دورىلىق ئۆسۈملۈك)

galmus دۆت

gawu بەزى

gex ~ gax ۋاقىت

gexte قىشلىقى كىيىدىغان چوڭ تېرە پايپاق

gexliq ۋاقچە

gexwe ۋەخپە

gedε ۋەدە

gedif tapmaq بىرەر كەسىپنىڭ يولىنى تاپماق

geldεŋ بېشىنى چايقاپ ماڭىدىغان كىشى

gelle	گەجگە، گەدەن
gem	دەرد، ئاغرىق
gemlen-	ساقسىزلان -
gemlenmek	ساقسىزلانماق
gemliniŋ	ساقسىزلىنىش
gejto < 搁头	يالغۇز كالىلىق بويۇتتۇرۇق
gowal	بىچارە
gupa	ۋاپا
gupasi joq	ۋاپاسى يوق
gumā(n)	گۇمان
gumandar	سېزىك
gumbat	گۈمبەز
gødege	ئوڭدىسىغا
Δgødegisige øryly(p)ketiptu	ئوڭدىسىغا ئۆرۈلۈپ كېتىپتۇ
gødiŋ tapmaq	روناق تاپماق
gøzyr	ۋەزىر
gøsmε	غەيۋەت
gøsijet	ۋەسىيەت
gøføne	گۆشۈنە (بىرخىل ئۆسۈملۈك، بۇنىڭ يىلتىزى «رەۋەن» دېيىلىدۇ)
gølle-	گوللا -
gøllimek	گوللىماق
gølleŋ	گوللاش
gøwet	گۆھەر
gydzyr	قارا، قاراڭغۇلۇق
gydret	گۇمان

gysɛ	ۋاسا
gygyt	گۆڭگۈرت
gylɛmʃiwa <	گۈلەمشۋا (بىر گۈلنىڭ نامى) گل ھىشەبھار. ف
gyldyrhā(n) ~ gylrahā(n)	تاغ رەيھىنى
gylsuruq	قىزىلگۈل
gidɛrɛ-	گىدەي -
gidɛrimɛk	گىدەيمەك
gidɛrɛʃ	گىدەيش
gidɛŋ	غادايقاق
gir	جىڭ (ئېغىرلىق ئۆلچىگۈچى ئەسۋاب)
girɛ	گىرە
gizɛndɛ//iʃɛk	سىپىرىق ئېشەك
gizit	گېزىت
gila -	سىغىن - ، ئەسلە -
gilimaq	سىغىنماق
gilaʃ	سىغىنىش
gilɑŋ	تاغدىكى ئادەم ماڭالمايدىغان سىلىق تىك تاشلىق جاي

lapqurt	لاپقۇت
laxsa//firdaga	تويماناس، ئويقان
laʃa	لاخشا ~ لەخشە
laqa	كاتاڭ
laqam	لەقەم
lajta < 榔头	تام سوقىدىغان سوقما
lāl ~ nāl	نال، ئۆتۈكەندەڭ نالى
lalaq	ئەركە - نايناق
lalo < 拉落	زەمبىل
laliqazaq	لەيلىقازاق، لەيلىقازاقگۈل
lamba ~ lambatʃā(j)	لامباچاي (برخىل ئوت)
lajla-	قېيدا -
lajlimaq	قېيىدماق
lajlaʃ	قېيداش
lep	تېز، چاپسان (ھالەت تەقلىدى)
lɛ(ɣ)puŋ < 凉粉	لەڭپۇڭ
let	خىجالەتچىلىك
lɛŋzɛ < خە	يارغۇنچاق
lɛ(g)lek	لەڭلەك
lɛ(g)lek qaxti	لەڭلەكقاقتى (بىرقۇشنىڭ نامى)
lɛliʃø	گېپى جىق، تېتىقسىز ئادەم
lɛ(g)mɛ(n) < 凉面	لەڭمەن

lɛmbɛɾ	لېمبۇلىق
lɛmʃi -	لۆمشە -
lɛmʃimek	لۆمشىمەك
lɛmʃiʃ	لۆمشىش
lɛmʃirɛ -	سىرغە -
lɛmʃirimek	سىرغىماق
lɛmʃirɛʃ	سىرغىش
lɛmʃirɛp aqqan su	سىرغىپ ئاققان سۇ
loxo	سېمىز، دوغىلاق
loxola ~ noxola	نوخۇلا
loqaa	سامان غوللۇق بىرخىل ئۆسۈملۈك
lolaa	ئالچىغان
lokta//bøkē(n)	تۆگىنىڭ لوككىسى
lɔŋgɛʃlɛ - //dɪŋgɛʃlɛ -	ئاسقاقلا -
lɔŋgɛʃlimek	ئاسقاقلىماق
lɔŋgɛʃlɛʃ	ئاسقاقلاش
lyŋgɛ	لۆڭگە
lyjlɛ - < 累 + lɛ	ھار -
lyjlimek	ھارماق
lyjlɛʃ	ھېرىش
letʃe(n) ~ latʃe(n)	لاچىن
lɛwira -	بوشا - ، بوشاش -
lewirimaq	بوشاشماق
lewiraʃ	بوشىشىش
lipɛk	لېپەك
litʃɛk	چوڭ باش ياغلىق

ligē(n)
liḡḡirʔaq

لبگن
لڭگرتاقتاق

m

map < محو . ئە	ئۆلۈپ كېتىش، يوقىلىش
māta -	كولا.
matimaq	كولىماق
mataf	كولاش
mā(n)ta < خە 馒头	ماتتا
mā(r)dzā(n)	مارجان
mazi - gudzu	ۋاراڭ - چۈرۈڭ
maxar	پاناق
maxtum	ماختانچاق
maxretlik ~ maqratliq	قەبرىستانلىق
maxola	ئاتخانا
mā(ʁ)dur	ماغدۇر
maɗiɳ < خە 马灯	پانار
margin -	مۇبارەكلە -
margindek	مۇبارەكلىمەك
marginɗ	مۇبارەكلەش
marq(a)ō(ʁ)laq	مارقا ئوغلاق، كەچ كۈزدە تۇغۇلغان ئوغلاق
maze	مەزە، نازۇ - نېمەت
maziliq	مەزىلىك
mazuz	پەخىر، ئىپتىخار، مەغرۇرلۇق
△ mazuzluɣunde(n) mā(h)rum bolarsē(n)	
	مەغرۇرلۇقتىن مەھرۇم بولارسەن.

masqira	مەسخىرە
maʃqaq	پاقالچاق
maʃo < 马勺 خە	سەي قورۇيدىغان ساپلىق
maʃiŋ < 麻绳 خە	ئارغامچا
maɭda	تاپسا
maɭdar	ماڭدار (بىرخىل ئوت)
maɭga	ماڭقا
mal - warā(n)	مال - ۋاران
man-	مىلە -
manmaq	مىلىمەك
manaʃ	مىلەش
△ nanni suka mandi	ناننى سۇغا مىلىدى
mana -	ئاتنى كېچىدە بېقىش
manimaq	
manaʃ	
mano taʃ//heqiq < 玛瑙 خە	ھېقىق
majsuɭ	غايىنۇقتىن تۇغۇلغان موزاي
majdaɭ	چاقچاق
majɕaq	مايماق
(قارالڭ: بە. ت. II. 2296. مايخاق)	
majmo(n)	مايمۇن
majnaq ~ maʃtaq ~ maʃnaq	مۇشۇنداق
metər	تۆگىلەرنى باشقۇرغۇچى ئەمەل نامى
medzgi	باچكا
mē(h)ɾep	مېھراب
mergajit	مەرۋايىت

məzit	مەزمۇت
məs(1)et ~ məs(1)at	مەسلىھەت
məŋxā(n)	مەڭخان (ئادەم ئىسمى)
məŋdigyr	مەڭدىگەك
məŋku	يېشىغا يەتكەن (قويغا قارىتا)
məŋgiset ~ bəŋgiset < مەڭگى سر . ف	ئۇتتۇغاق
mē(həl)lɛ	مەھەللە
mē-mēm ~ mē-mēm	پاھ - پاھ، ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان
<u>mēm-mēm</u> ~ <u>mē-mē</u>	ئۈندەش سۆز
məndir	مۆلدۈر
mənyʃ	يەرلىك
~ kala	يەرلىك كالا
~ qoʻj	يەرلىك قوي
moturxɛj < 猫头鞋	ئۈستى كەشتىلىك، تېگى
	ياغاچتىن قىلىنغان خەي
mō(n)tʃaq	مونچاق
qizil mō(n)tʃaq	قىزىل مونچاق (بىر جەمەتنىڭ لەقىمى)
moʃʏnek	موچىن
moxaza < 帽花子	دوپپىنىڭ ئالدىغا تاقىدىغان زىننەت بۇيۇمى
moxulja	گاراڭ
mordi	مۇردا، مېيىت، ئۆلۈك
morən	دەريا
morxat // ziriq	زىرىق
moluʃ	چىگىش، قالايىمقان (چاچقا قارىتىلىدۇ)
monaq ~ manaq	مۇنداق
monoxɛj < 模拟黑	قارانچۇق

murduq < 门轴	بوسۇغا
murtara-	تىكىل- (تىكىلىپ قارماق)
murtarimaq	تىكىلمەك
murtaraʃ	تىكىلىش
musijwet	مۇسبەت
muʃ	مۇشت
muqida-	چارچا - ، قاشار-
muqidimaq	چارچىماق
muqidaʃ	چارچاش
(سېل. بە. ت. I . 463 . موقايدو، II . 2046 موقارايدۇ، II . 2045 ، 2172 . موقتادو، II . 1856 . موقورلايدۇ)	
muŋquj < 面糊	شىلىم
mumpuq	① ئىچ مېجەز ② مەخپىي
munaza	ئەتىۋار، ئەتىبار
Δjʃekke munaza qi(1)saŋ oqurba ʃiʃur	
ئېشەكنى ئەتىۋارلىساڭ ، ئوقۇرغا چېچىدۇ.	
munʃiza	مۇنچىۋالا
munu-	ئالجد - (قېرىپ ئالجماق)
munumaq	ئالجماق
munuʃ	ئالجىش
mujatbolmaq	نېسىپ بولماق
mujatliq	خاتىرە بۇيۇم، يادىكارلىق
møtysyp	مۆتىسىپ (تارىخىي ئەمەل نامى)
məsə(n)	قۇلاقنىڭ كۆمۈرچەك قىسمى
møkərø	ئاۋاق، جىۋەك
møge	مېۋە

møge - tʃøge	مېۋە - چېۋە
mølkε syji	زەمزمە سۈيى
mønøtε -	پەسەپ -
mønøtirmek	پەسەيمەك
mønøtεʃ	پەسەيش
mytgy-	مۇدۇرۇل -
mytgymək	مۇدۇرۇلمەك
mytgyʃ	مۇدۇرۇلۇش
myzlεk	مۇزدەك
myzlεk su	مۇزدەك سۇ
me(h)ri - ʃεpqεt	مېھرىر - شەپقەت
midiq	مىتىق - مىتىق، مىت - مىت (ھالەت تەقلىدى)
mirʔεzεp	سوت باشلىقى (تارىخىي ئەمەل نامى)
mirʔεmzε	ئۇششاق سۆز ئادەم
misij	كۈل رەڭ
mikε < 墨	قارا سىياھ
mikit - tʃikit	ئۇششاق - چۈششەك
milis	مەشرەپ
mije	مېڭە
mijde	مەيدە
mijli	مەيلى
mijmā(n) // me(h)mā(n)	مېھمان

n

nā(n)	نان
naparma ~ naperma	بىنەپشەرەڭ
nā(n) tʃøkyʃ	چەككۈچ
naɖaʎ	ئاجىز
nā(ʊ)ra	ناغرا
natindzi	توق قىزىل
(قارالغ: بە. ت. II . 3200 . نارنجى)	
naʃigit ~ naʃygyt	لاخشىگر
nam	نەم
namaʃʃam quʃqitʃi ~ ʃamquʃqitʃi	بوينى قارا، بېشى ئاق قۇشقاچ
namet	نېمەت
namē(h)rem	نامەھرەم
namʃuq	نەم خۇش
namirɛn	بىر خىل ئوت
najtaq	قاچۇرا، دەرەخلەرنىڭ يىلتىزىدىن ئۆسۈپ چىققان ئوتسى
net	قەيەر
nexʃɛ	نەقىش
nerwe - nurwa	نەۋرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار
nemirʈa	نەملىك جاي
nop	ئىش - كۈچ
nopbas -	ئەيمەن -

nopbasmaq	ئەيمەنمەك
nopbesiʃ	ئەيمەنەش
nor	كۆل
noʁoltʃi	تۆت تەرىپى تاش بىلەن قويۇرۇلغان ئاكوپ
nola - 阘 + la	مۇجۇ - خە
nolimaq	مۇجۇماق
nolaʃ	مۇجۇش
nurʁo(n)	نۇرغۇن
nurma	قوقاس، ئۆلۈك توپا
nøbɛɾ	قىران، ياش
nøtøɾɛ - //nøtɛɾɛ -	گاڭگىرا -
nøtørimɛk	گاڭگىرماق
nøtøɾɛʃ	گاڭگىراش
nyʃʃyk	قانداق
nizit	نەزىر
nizit - nuzurɛt	نەزىر - چىراغ
nime	نېمە
nimine	نېمە

h

hara ~ harε	ھەرە (ياغاچچىلىق ئىسۋابى)
hasar //sepil	شەھەر سېپىلى
haŋba	ھاڭگا
haŋbirt	ھاڭگىرت
haŋgame	ئاۋارچىلىك
(سېل. بە. ت. I . 1416. ھىكامەلىق)	
halga	ھالۋا
halgaji	سېرىق رەڭ
hamat qilmaq	پەش قىلماق
hamnam	تىنجىق
hamu	جۈمۈ
handūrga	ھاندۇۋا
hajgā(n)	ھايۋان
heptir εŋ	ئۆزگىرىشچان
hettεm	ئۆكتەم، ھاكاۋۇر
hεdzεp	باشقىچە، ئۆزگىچە
hεdzεŋge	ئىلەڭگۈچ
heqidet	ھەقىقەت
heqil	ئەقىل، ئەقلى
△ heqilliq	ئەقىللىق
△ heqilsizba bē(ɾ)gē(n) nā(n) zaja	
ئەقىلسىزغا بەرگەن نان زايە.	

hejde -	ھەيدە -
hejdimek	ھەيدىمەك
hejdeʃ	ھەيدەش
hejdet̪ha~ædzet̪ha	ئەجدىھا
hor	چوڭ ياغاچ ھاۋانچا، كېلە
horunluq	ھەرىكەتچان ئورۇندۇق
hosma	ئوسما
hoʃ-hoʃ	كالىنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
hoga	ھاۋا
hogaz	ئويۇق
hogā(n)ʃa	ھاۋانچا
hoguna	جەرەنىنىڭ ئەركىكى
	(سېل. بە. ت. III. 4255. خوانا)
hoŋ	نشان ئۈچۈن تاش بىلەن قويۇرۇلغان دۆۋە
homur	ئۆمۈر
honus	چوقۇم
hødzɛ - //nødzɛ -	گۈمۈرۈل -
hødzimek	گۈمۈرۈلمەك
hødzɛʃ	گۈمۈرۈلۈش
hyl -	ھۈل، تەپت -
△ otni hyli	ئۆتىنىڭ تەپتى ئۆتىنىڭ
hepiz	ھاپىز
hezizla -	ئەزىزلە -
hezizlimaq	ئەزىزلىمەك
hezizlaʃ	ئەزىزلەش
heliki	ھېلىقى

hejip

ئەيىب

hitliŋ

گومۇش

himidyk ~ jimidyk

نان قېپى، يېمىدىخور

hinε

يەنە

hijrā(n)

ھەيران

opqā(n) // rohā(n)

تویماس، ئوپقان

opla - //hopla -

ئوتلا- (سۇغا قارىتا)

oplināq *oplināq*

ئوتلىماق

oplaʃ

ئوتلاش

opur

ئوپمان

opur - ʃuqur

ئوپمان - دۆڭ

ō(1)tur-

ئولتۇر-

ō(1)turmaq

ئولتۇرماق

ō(1)turuʃ

ئولتۇرۇش

oxtaʃ

بەشتاش

oraj

باشتىكى چاشنىڭ چۆگۈلمىسى

oro(n)

ئورۇن

ozokø(n)

ئوزاكۈن

oʃul -

سۇد -، ئۈشتۈل -

oʃulmaq

سۇنماق

oʃuluʃ

سۇنۇش

oʃu -

ھۆ بول -

oʃumaq

ھۆ بولماق

oʃuʃ

ھۆ بولۇش

oq

① ئاق ئۆيىنىڭ تۈڭلۈكىگە بېكىتىلىدىغان ياغاچ

② ئۈلۈش، ھەسسە

oqtarʃa

ئوپمان - دۆڭ يەر

توسۇستا

oqoro(ʁ)	ئوقرۇق، سالما (مال توشۇشتا قوللىنىلىدۇ)
oqoroq//furuq	مېۋە قېقىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇزۇن تاياق
oqonā(n) < aq un nan	ئاققان
ogal	ئۇۋال
oŋʁul	پالتا، كەتمەن قاتارلىقلارنىڭ ساپ ئورنىتىدىغان ئورنى
ō(ʁ)lā(n)	ئوغلان، باتۇر، مەرد
olat ~ olad	ئەۋلات، ئەۋلاد
ō(ʁ)laq	ئوغلاق
olpaŋ	كونا كارىزلارنىڭ يارداڭلىقلىرى
ojla -	قاچ -
ojlimaq	قاچماق
ojlaʃ	قېچىش
ojmā(n)	ئويما
ojniʁuʃ	خەتنەك، چىلگە
ojoq	كەشتە نۇسخىسى

جىللە

udusqa -	چۈشەكە -
udusqimaq	چۈشەكەمەك
udusqaf	چۈشەكەش
udzot	جەمەت، ئەۋلاد
△ uluḥ - udzotiniz	ئۇرۇق - ئەۋلادىمىز
utʃla -	① ئۇزارت - ، ئۇچلا - ② تاسقىماق
utʃlimaq	ئۇزارتماق
utʃlaf	ئۇزارتىش
△ tʃapanni jəjini utʃla	چاپاننىڭ يېڭىنى ئۇزارت
△ unni utʃla	ئۇنى تاسقا
utʃmaq	جەننەت
utʃqurul	ئالدىنقى قاراۋۇل
uxa	تايىن
△ uxasi joq jət	تايىنى يوق يەر
udum	شۇملۇق تىلەش
△udum qi(1)səŋ ulursən	شۇملۇق تىلەشكە ھۇۋلايسەن
urwaljet	دەم ئالدۇرۇپ تېرىلىدىغان يەر
uzo(n)	ئۇزۇن
usqā(n)	ئۈستىخان
uʃqunda	ئۈچقۇن
uḥunytte	ئۈيەردە
ula -	ھۇۋلا -

ulimaq
 ulaʃ
 ulaq
 △ at - ulaq
 umaj
 umun -
 umunmaq
 umunuʃ
 untuq sowo(n)
 unfiza
 ujqaʃ -
 ujqaʃmaq
 ujquʃuʃ

ھۇۋلىماق
 ھۇۋلاش
 ئۇلاغ
 ئات - ئۇلاغ
 ئۇرۇقدان
 ئومۇن -
 ئومۇنماق
 ئومۇنۇش
 سۈيۈن پاراشوگى
 ئۇنچىۋالا
 قاملاش-
 قاملاشماق
 قاملىشىش

øp -	سۆي -
øpmek	سۆيمەك
øpyʃ	سۆيۈش
øtkē(n) - kɛʃkē(n)	ئۆتكەن - كەچكەن
øtketmɛ	ئۆتكەمە
ødɛ- ① ئاتنىڭ بىر ئالدى، بىر كەينى پۈتىنى قوشۇپ باغلاش	
	② ئۆرەدىمەك
ødimɛk	
ødɛʃ	
ødek	ۋاپا، مېھىر، كۆيۈم
ødeklik	ۋاپادار، كۆيۈمچان، مېھرىبان
ødi	تاغنىڭ تىكرەك كەلگەن جايى
øtɛ	خۇددى، بەئەينى
øtmektʃiwē(n)	ئۆمۈچۈك
øtɛskɛl	ئاجايىپ، غەلىتە
△ øtɛskɛl adɛm	غەلىتە ئادەم
øzlē(r) ~ øz(l)iri	ئۆزلىرى (2-شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى)
øz(l)ir(i)lē(r) ~ øzlē(r)lē(r)	ئۆزلىرىلە (2-شەخس كۆپلۈك ئالمىشى)
øketkɛ	چىرايلىق، ئوماق
△ ~ ʃon wo(lu)ptu	ئوماق چوڭ بوپتۇ
øksyk	ئۆكسۈك، كەملىك

△jar øksygi jardin	
jati bolmisa qajdin (ماقال)	
øgē(n)	ئېۋەن، كەمچىلىك، نۇقسان
△ øgē(n) tfixmiɕaj	نۇقسان چىقمىغاي
øgø(n)	ئۆگۈن
øgij	ئۆگەي
øŋɛr	پەش، چاپاننىڭ پېشى
taʃ ~	تاش پەش
itʃ ~	ئىچ پەش
øŋkɛj-	ئېگىش -
øŋkɛjmek	ئېگىشمەك
øŋkijɪʃ	ئېگىشش
	(قارالغ: بە. ت. I . 1556 . اونك كىب تورادو)
øŋgyr	ئۆڭكۈر
øɭ	ھۆل
øɭjiɕaʃ	ھۆل ياغاچ
	(قارالغ: بە. ت. II . 2530 . اول)
øndzɛ -	ئاتلا - (كۈنگە قارىتا)
øndzimek	كۈن ئاتلىماق
øndzɛʃ	كۈن ئاتلاش
øntʃyk	ئالچۇق، كەپە
øwɛr	كۈنگەي
øɭɛŋ	سازلىق

y

yt	ئۇ يەر
ytte	ئۇ يەردە، ئۇ ياقتا
yt - ~ it -	يىت -
ytmek	يىتمەك
ytyf	يىتىش
yter -	يىتتۈر -
ytermek	يىتتۈرمەك
ytyryf	يىتتۈرۈش
ydøre	جۈپت، جورا
ydzyre	ئۈچۈرە، ھەق
yfæk	ئۈچەك (بىر قىسىم ھايۋانلارنىڭ قىشلىق ئۇيقۇسى)
yfəge	ئۈچەي
ydε -	ئۈدە -، قوزغال -
ydimek	ئۈدىمەك
ydεf	ئۈدەش
yrkyni	ئۇ كۈنى
yz	① يۈز، ② ماي، ياغ
△ a/nin yzi	ئاشنىڭ يۈزى
yzəŋgilik	ئۈزەڭگىلىك (ئەزا)
yfkyr - ~ yfker -	ئىسقىرت -
yfkyrmek	ئىسقىرتماق
yfkyruf	ئىسقىرتىش

ylgyrdzε

ئۆلگۈچە

ylgyrʲε

ئۇن تارتىش ئۈچۈن ئالدىن تەييارلانغان ئاشلىق

yɳdzε

ئۈنچە

yɳbet

ئارزۇ، ئۈمىد

△ yɳbet qi(1)sɑŋ gumbat qopudu

ئۈمىد قىلساڭ، گۈمبىز تىكلەندۇ.

W

wazaj - kazaj ~ wala - kaza

ۋاھالە. كازا

waj - waj

ۋاي - ۋۇي

waj - wuj

قارا ھەرىنىڭ ۋىڭىلىدىشى

edzirt -	تازىلا -
edzirtmaq	تازىلىماق
edzirtiſ	تازىلاش
edzirigot	ئاجرىق ئوت
edirbā(n)	كىچىك تاغ تىزمىلىرى
erqiſ - ~ etiqiſ -	قېرىش - ئېرىگەش -
erqiſmaq	قېرىشماق
erqiſiſ	قېرىشىش
etiq	پۈتۈنلەي
eſnaq ~ enaq	ئاشۇنداق
eķirboj	ئېغىر ئاياغ
eķina	ئاغىنە
eke(n)zize	ئاندىن كېيىنرە
eliſ -	ئالماش -
eliſmaq	ئالماشماق
eliſiſ	ئالماشىش
ewu	ئاۋۇ
ejiq -	ھېيىق - ، ئۇيال - ، تارتىد -
ejiqmaq	ھېيىقماق
ejiqiſ	ھېيىقىش

it -	يىت-
itmek	يىتمەك
itiʃ	يىتىش
itat	ئىتائەت
△ oʻbulni itatibʁa ʁtti	ئوغلۇنىڭ ئىتائىتىگە ئۆتتى
itek	ئېتەك
itlik	① ئىتتىك، چاپسان ② ئۆتكۈر
idzik	ئامراقلىق
ixʃam	تېز، چاققان
id	ھىد، پۇراق
idē(r)	ئىدەر
idēt	پەرھىز، ئىدەت
△ ~ tutmaq	پەرھىز تۇتماق
idrək	ياغاچ قىرغۇچ (تېرە ئەيلەشتە ئىشلىتىلىدۇ)
idirəm	ئوڭغۇل - دوڭغۇل، يول - يول
idi - gupa	ئۆچۈر، دېرەك
△idi - gupasi joq	دېرىكى يوق
irənʃε	ئەرەنچە
irdzaxo	ئىرجايغاق، كۈلۈپلا يۈرىدىغان ئادەم
irkaʃa	بوشاق
izek	بىر نەرسىنىڭ جۈپى
iske -	پۇرا -

iskimek	پۇرماق
iskεf	پۇراش
i/εf	ئىشەنچ
i/εk	سېرىق ئېشەك
i/εktikε(n)	ئېشەكتىكەن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
i/tā(n)	ئىشتان
iger	ئېگەر
igē(n)	ئېگەن
igi/ε	ئېگىچە
igil/ā(n)	ئېگىلىشچان
iŋɔir/taq	لىڭگىرچاق
iŋgaŋ	تۆگىنىڭ چىشى
iŋgεk	ئېغەك
ilā(n)	يىلان
iltiz	يىلتىز
ilqa	يىلقا
ilkεf -	يېتىشۋال -
ilkefmeŋk	يېتىشۋالماق
ilki/ifi	يېتىشۋېلىش
illa -	ياقتۇر -
illimaq	ياقتۇرماق
illa/	ياقتۇرۇش
ilmā(n)	ئىلمان
ilox/ta	ئىلىك تەللە (تۇرمۇشقا چىققان قىزغا ئانىسى تەييارلاپ بېرىدىغان بوخچا)
ilo(n)	سانجاق، سانجاق چىۋىن

ilwε	يىلۋا، زىلۋا، ئىنچىكە
inεn -	ئىشەن -
inεnmek	ئىشەنمەك
ininiʃ	ئىشىنىش
ilwiz	يىلپىز
ilik	يىلىك
imbε	پارول
imiz -	ئېمىت -
imizmek	ئېمىتمەك
imiziʃ	ئېمىتىش
in ①	ئىلان قاتارلىقلارنىڭ قىشلىق ئۇيقۇغا كىرىش ئورنى
① ئىن (ھايۋانلارنىڭ تېنىدىكى ھەزىم قىلىمىغان يېمەكلىكى)	
in ②	② تېخى سورۇلمىغان بۇغداي
inε	ئاپا
inεk	مالغا بېسىلىدىغان تامغا
indza - i(n)dzimaruaq	ئورۇق
indzεdzε	ئورۇق، ئاۋاق
inʃixla -	ئىنجىقلا -
inʃixlimaq	ئىنجىقلىماق
inʃixlaʃ	ئىنجىقلاش
inʃi ʃuruq	سىركە پىياز (ئىد.)
inde(n)	ئىندىن (4-كۈن)
inla - //pura -	پۇرا -
inlimaq	پۇرماق
inlaʃ	پۇراش
inige	ئېمىك ئانا (ئىنكانا)

(قارالغ: بە. ت. I . 1193 . اینەکا)

iwadət

ئىبادەت

ijlɛ -

ئەيلە..

ijlimɛk

ئەيلەمەك

ijlɛʃ

ئەيلەش

ijlɛk

ئەيلەك، تېرىنى ئەيلەپ چىقىرىش

jaba < 吧 吧	گاچا
jappaŋza	يەر بېغىرلاپ ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت
japʃaŋ	ياپشاڭ، ئوڭغاق (بىر خىل ئوت)
jat - jupur	يات، تونۇشمايدىغان
jā(n)tʃ -	يانچىد -
jā(n)tʃmaq	يانچىماق
jā(n)tʃiʃ	يانچىش -
jā(n)tʃuq	يانچۇق
jaxo~jaŋxo < 洋火	سەرەڭگە
jada	يامغۇر - يېشىن، قار - يامغۇر
△~jaɕmaq	قار - يامغۇر ياغماق
jadaj - tʃudaj	ئائىلاج، ئارانلا، ئەپلەپ - سەپلەپ
jaʃ	چامغۇر
jaɕurʃaq	قول تۈگمىنى، يارغۇنچاق
jaqa	يەر ئىجارىسى
jāqa -	چايقا -
jaqimaq	چايقىماق
jaqaʃ	چايقاش
jaqatiʃ	ئېغىز چىش
jaŋpɛʃ	يانپاش
jaŋɕaq	ياڭاق
jalda -	يالد - (ئاتنىڭ يالىنى قىرقىشقا قارىتىلغان)

jaldimaq	يالدىماق
jaldaf	يالداش
jā(ɤ)liɕot	لوپلا
jā(ɤ)liq	ياغلىق (باشقا تاغلىدىغان ياغلىق)
jamā(n)	يامان
jamda -	سۈپۈر -
jamdimaq	سۈپۈرمەك
jamdaf	سۈپۈرۈش
jamdaq	سۈپۈرگە
jantara -	يانتاي -
jantarimaq	يانتايماق
jantaraf	يانتىنىش
jajaq	ياپاق، پىيادە
jā(n)jiɕatf	يان ياغاچ (ئىشكىنىڭ يان ياغىچى)
jē(r)	يەر
jē(r)ʃiwē(n)	چۈمۈلە
jeh, jeh	كەپتەرنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
jɛŋgē(n)	ستولبا، سىم تۇۋرۇك
jelpø(n)kisɛl	ئاتتا بولىدىغان كېسەل
jē(r)wɛfi	قەبرىستانلىق
jopurɕa	سۆرمە
jotqā(n) ~ jortqā(n)	يوتقان
jotʃo(n)	غەلىتە
joso(n)	يوسۇن
josul	ئالۋان بېگى (تارىخىي مەنسەپ نامى)
jokā(n)	يوغان

joʻbā(n) - jorpa	يوغان - يالپا
joʻbi - jodā(n)	يوقسۇل
joqajni	يۇقىرى تەرەپ
juq	كىر
△ juq qijttimiz	كىر يۇيۇۋاتىمىز
jugaf	ياۋاش
julʻbō(n)	يۇلغۇن
jumbulaq	يۇمىلاق
jumfa-	ئىشقا سال -
jumfimaq	ئىشقا سالماق
jumfaf	ئىشقا سېلىش
jumurʻba	تاماق - كېكىرتەك
jumurʻba juqmasliq	قىلچە تەسىر قىلماسلىق
junduluq	قاسماق، پاسكىنا
jøtyklε -	تولۇقلا -
jøtyklimek	تولۇقلىماق
jøtyklεf	تولۇقلاش
△ aʻliʻkimiz tygep qaldi,	ئاشلىقىمىز ئاز قالدى،
jøtyklep biriŋle - ki.	تولۇقلاپ بېرىڭلار
jørtke -	يۆتكە -
jørtkimek	يۆتكىمەك
jørtkef	يۆتكەش
jøgij	يۆگىمەچ، يۆگەي
jyryk	سېزىك
jygē(n)	يۈگەن
jygē(r) -	يۈگۈر -

jygē(r)mek	يۈگۈرمەك
jygiriʃ	يۈگۈرۈش
jepindza	يېپىنچا
jezixo	يېزىخو (بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى)
qara~	قارا يېزىخو
aq~	ئاق يېزىخو
jessi	يىلاق <u>يايلاق</u>
jeʃilda-	يېشىلاش -
jeʃildimaq	يېشىلاشماق
jeʃildaʃ	يېشىلىشش
jeqe(n) ~ jeqqe(n)	يېقىن
jeni - weli	ئەتراپ - چۆرىسى
jewidaq	ياۋىداق
jitetlik	يېتەرلىك
jitile -	يېتىلە -
jitimlek	يېتىلىمەك
jitileʃ	يېتىلەش
jitim	يېتىم
jitinʃā(n)	ھەممىگە يېتىشىدىغان
jixa - jøgem < خە ~ 下 + jøgem	قارا - قويۇق
jiri -	ئىرد -
jirimaq	ئىرىماق
jiriʃ	ئىرىش
jirik	يىرىك
jirin	يىرىك
jirinɣa -	يىرىڭلا -

jiriŋdimaq	يىرىڭلىماق
jiriŋdaʃ	يىرىڭلاش
jisap	ھېساب
jiʃaʃ	ياغاچ
jiʃiʃi	ياغىچى
jikaje	ھېكايە
jiŋojellik ʃapa(n)	裹圆长衫 ~ خە
ئاياللارنىڭ بىر خىل مىللىي چاپىنى (تۆي قىلىدىغان قىزلار ئۈچۈن ئانىسى تەرەپتىن تەييارلىنىدۇ)	
jiŋine	ھالقا، زىرە
jiŋir -	ھىمىر -
jiŋitmaq	ھىمىرمەك
jiŋitiʃ	ھىمىرش
jiŋiŋso	بىر خىل دورىلىق ئوت
jiŋik	يېنىك

VI قوشۇمچە

1. قۇمۇل شېۋىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا خاس كىشى
ئىسىملىرىدىن كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى

ئاپپاق قىز (ئايالچە)
ئاق ئايلا (ئايالچە)
ئاقبەگ (ئەرچە)
ئاقبىلىق (ئەرچە)
ئاقناشخان (ئايالچە)
ئاقئوغاش (ئەرچە)
ئايئوغاش (ئايالچە)
ئايئۆرۈك (ئايالچە)
ئايخان (ئايالچە)
ئايلاخان (ئايالچە)
ئايدۇرخان (ئايالچە)
ئالتۇنخان (ئايالچە)
ئالمىخان (ئايالچە)
بەسىم (ئەرچە)
بورچا (ئەرچە)
بوسۇق (ئەرچە)
بىلىق ئايلا (ئايالچە)

تاش (ئەرچە)
 تاشباي (ئەرچە)
 تاشتۆمۈر (ئەرچە)
 تاشخان (ئايالچە)
 تەكەخان > تەركەنخان ؟ (ئايالچە)
 توختى (ئەرچە)
 توختىخان (ئايالچە)
 توختاشخان (ئايالچە)
 توخسۇن ~ توقسۇن (ئەرچە)
 توغاش (ئەرچە)
 توغاشخان (ئايالچە)
 توغان (ئەرچە)
 توقال (ئەرچە)
 تۇران (ئەر ھەم ئايالچە)
 تۇرخان (ئايالچە)
 تۇردى (ئەرچە)
 تۇردىخان (ئايالچە)
 تۇرسۇن (ئەرچە)
 تۇرسۇنخان (ئايالچە)
 تۇرغۇن (ئەرچە)
 تۇرغۇنئاي (ئايالچە)
 تۇرۇك ئايلا (ئايالچە)
 تۆلەن (ئەرچە)
 تۆلەندى (ئەرچە)
 تۆمۈر (ئەرچە)
 تېجەلخان (ئايالچە)

جىنەستىخان (ئايالچە)
چىنتاشخان (ئايالچە)
چوڭ ئايلا (ئايالچە)
سۈپۈرگە (ئەرچە)
سۇۋۇر (ئەرچە)
سېلىمساق (ئەرچە)
قاراپۇرچاق (ئەرچە)
قاراقاش ئايلا (ئايالچە)
قاراكۆز ئاخۇن (ئەرچە)
قاراكۆز ئايلا (ئايالچە)
قۇتلۇق (ئەرچە)
قۇمبەگ (ئەرچە)
كۆسۈ (ئەرچە)
كۆيدۈرگۈچ (ئايالچە)
كىچىك (ئەرچە)
كىچىك ئاپپاق (ئايالچە)
كىچىك ئايلا (ئايالچە)
مەڭخان (ئايالچە)
مەڭلىك ئايلا (ئايالچە)
مۆسۈخان (ئايالچە)
ئوغۇلخان (ئايالچە)
ئۈزۈمخان (ئايالچە)
ئۈنچە ئاي (ئايالچە)
ئېغىلجى (ئەرچە)
ئېلىشا (ئەرچە)
ئىپارخان (ئايالچە)

يامداق (ئەرچە)
يولۋاس (ئەرچە)
يۇمىلاق ئايلا (ئايالچە)
يېتەر خان (ئايالچە)
يىدىگۈل (ئايالچە)

2. كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىۋاتقان ھەرپلەر بىلەن سېلىشتۇرمىسى

[a]	ئا
[ε]	ئە
[b]	ب
[p]	پ
[t]	ت
[dz]	ج
[tʃ]	چ
[x]	خ
[d]	د
[r]	ر (قۇمۇل شېۋىسىدە ئۇچى قايرىلما ئۈزۈك تاۋۇش)
[z]	ز
[s]	س
[ʃ]	ش
[ʒ]	غ
[q]	ق
[k]	ك
[g]	گ
[ŋ]	ڭ
[l]	ل
[m]	م
[n]	ن

[h]	ھ
[o]	ئو
[u]	ئۇ
[ø]	ئۆ
[y]	ئۈ
[w]	ۋ
[e]	ئې
[i]	ئى
[j]	ي

ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە «-» قويۇلدى.
 دىئاگلاشقان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە «~» بەلگىسى
 قويۇلدى.

جاراڭسىزلاشقان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە (مۇشۇ قائىدە
 سۆزلەنگەن ئورۇندا) «.» بەلگىسى قويۇلدى، قائىدە سۆزلەنمىگەن
 ھەممە جايدا بۇ بەلگە قويۇلمىدى.

ئاۋۇش بەرگۈچلەر:

تۆمۈرتىدىن:

پاتەمخان ھەسەن، ئايال، 56 ياش. ساۋاتسىز
مۆتۈرىخان ھاشىم، ئايال، 46 ياش. باشلانغۇچ ساۋاتى بار.

ھەسەلخان، ئايال، 58 ياش. چالا ساۋات

رۇپىيخان ماما، ئايال، 83 ياش. ساۋاتسىز

ھىياز بوۋا، ئەر، 70 ياش. ساۋاتسىز ھىياز

ئاقتاش يېزا توشو (داڭسىڭ) دىن:

كىچىك غوجامنىياز، ئەر، 77 ياش. ساۋاتسىز

زەينەپخان غوجامنىياز، ئايال، 66 ياش. چالا ساۋات (لەقىمى —

لېپىر)

خەلىپىخان، ئايال، 63 ياش. چالا ساۋات

قىسقارتىملار

ئە. ئەرەبچە

خە. خەنزۇچە

فى. پارىسچە

ئىد. ئىدىئوم

ق. ئۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچە

موز. موڭغۇلچە

سېل. سېلىشتۇرۇش

بە. ت. بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت

مون - خە: موڭغۇلچە-خەنزۇچە لۇغەت

پايدىلانغان ماتېرياللار

1. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل.
2. س. يې. مالوۋ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل دىئالېكتى»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1954-يىل. 3. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1990-يىل.
4. غۇلام غوپۇرى: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986-يىل.
5. ئارسلان ئابدۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزلىنىش» (ماقالە)، «تىل ۋە تەرجىمە» مەخسۇس سانى، 1985-يىل.
6. مۇھەببەت قاسىم: «مۇرتۇق شېۋىسى توغرىسىدا» (ماقالە)، «تىل ۋە تەرجىمە» مەخسۇس سانى، 1985-يىل.
7. ئېلى ئىسمائىل: «قۇمۇل نەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىل.
8. «ئاراتۈرۈك خەلق ماقالى-تەمسىللىرى»، شىنجاڭ سىفەن ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتى، 1993-يىل.
9. «شىنجاڭ جۇڭخېي ئۆسۈملۈك دورىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973-يىل.
10. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957-يىل.
11. «موڭغۇلچە - خەنزۇچە لۇغەت» ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1976-يىل.
12. «پارسچە-خەنزۇچە لۇغەت» بېيجىڭ داشۆ شەرق تىل-ئەدەبىيات فاكولتېتى تۈزگەن، بېيجىڭ، 1981-يىل.

责任编辑:美丽克木·木汗穆德

封面设计:阿克拜尔·排祖拉

现代维吾尔语哈密土语 (维吾尔文)

哈密土语调查专组编

哈密地区民族古籍语言文字工作办公室负责出版

新疆科技卫生出版社(K)出版发行

(乌鲁木齐市延安路4号 邮政编码830001)

《博格达》电脑排版中心排版

自治区党委办公厅文印中心印刷厂印刷

787×1092毫米 32开本 7.75印张 3插图

1997年8月第1版 1997年8月第1次印刷

印数:1——4000

ISBN7-5372-1329-1/H·12 (民文) 定价:15.00元